

JAAAR

2018

VER

SLAC

IN HET KORT

Dit is het jaarverslag van het Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel over het jaar 2018. Het bestuur legt hierin verantwoording af over het gevoerde beleid en de financiële resultaten.

Het jaar 2018 roept bij het bestuur gemengde beelden op. Tegenover een mager beleggingsjaar, waarin politieke besluitvorming over een vernieuwd pensioenstelsel uitbleef, staan gedeeltelijke indexatie, kostenbeheersing en het bestuurlijke besluit om over te stappen op een nieuw bestuursmodel.

Mager beleggingsjaar

Op een mooi beleggingsrendement van 8,6% in 2017 volgde in 2018 een negatief beleggingsrendement van 3,3%. Tegenover een negatief rendement op vastrentende waarden en aandelen stond een positief rendement op vastgoed.

Het belegd vermogen van het fonds is nu ruim 3 miljard euro. De beleidsdekkingsgraad steeg van 114,0% naar 115,0%. Ondanks het magere beleggingsresultaat in het verslagjaar was in 2018 opnieuw een gedeeltelijke indexatie mogelijk.

Beleggingsbeleid

Het zal moeilijk zijn de hoge beleggingsrendementen uit het verleden in de komende jaren te halen.

Daardoor is een extra focus op kosten nodig. In lijn met de investment beliefs van het pensioenfonds en op basis van de uitgevoerde diversificatiestudie heeft een verschuiving plaatsgevonden van actief naar passief beleggen. Dit leidt tot een kostenbesparing.

Daarnaast heeft het pensioenfonds in 2018 een aantal stappen gezet op ESG-gebied. Het fonds onderkent de noodzaak van duurzaam beleggen, om rendementen ook in de toekomst op peil te houden. Zo is besloten niet meer te beleggen in de tabaksindustrie, in landen waartegen internationale sancties zijn ingesteld en in bedrijven die betrokken zijn bij de productie van controversiële wapens. Ook heeft het pensioenfonds in november 2018 het IMVB-convenant voor pensioenfonds ondertekend.

Van belang voor zowel het beleggingsbeleid als de kostenbeheersing is de vereenvoudiging van het beleggen in pools. Onderzoek in het verslagjaar heeft uitgewezen dat de pools op onderdelen op elkaar lijken en dat het aantal beleggingspools daarom aanzienlijk kan worden teruggebracht.

Naar een toekomstbestendig bestuursmodel

Het bestuurswerk vraagt steeds meer tijd en vaardigheden. De steeds strengere eisen vanuit het externe toezicht zijn daar mede debet aan. De implementatie van de Europese richtlijn IORP II maakt bijvoorbeeld een extra professionaliseringsslag nodig binnen het bestuur. Daarnaast bereiken veel bestuursleden in 2021 het einde van hun bestuurstermijn. Het zal dan niet gemakkelijk zijn om nieuwe mensen te vinden. Een werkgroep governance van het fonds doet vanwege deze druk op het bestuur sinds 2016 onderzoek naar een toekomstbestendig bestuursmodel.

Nadat het bestuur eind 2017 tot een voorkeursrichting voor een omgekeerd gemengd bestuursmodel was gekomen, heeft een projectgroep in 2018 uitvoerig bekeken wat de gevolgen zijn van het omgekeerd gemengd bestuursmodel voor het pensioenfonds. Na zorgvuldige afweging, waarbij ook de stakeholders van het pensioenfonds zijn betrokken, heeft het bestuur in december 2018 besloten over te gaan van het paritaire bestuursmodel op het omgekeerd gemengd bestuursmodel. Dit nieuwe bestuursmodel wordt op 1 oktober 2019 ingevoerd.

Vorbereiding raad van toezicht

Na goedkeuring door De Nederlandsche Bank heeft het bestuur eind 2018 de raad van toezicht benoemd. Op basis van het huidige bestuursmodel is de instelling ervan wettelijk verplicht. De raad van toezicht zal mogelijk slechts kort functioneren. In het omgekeerd gemengd bestuursmodel is het interne toezicht binnen het bestuur zelf geregeld.

IORP II

Op 13 januari 2019 trad de IORP II-wetgeving in werking. Na een intensief voorbereidingstraject heeft het bestuur eind 2018 besluiten genomen over onder meer het uitbestedingsbeleid en de invulling van de drie sleutelfuncties: actuarieel, risicobeheer en interne audit.

Stevige basisregeling voor de toekomst

Het bestuur is een jaar na de implementatie tevreden over de vernieuwde CDC-basispensioenregeling, die een terugwerkende kracht heeft tot 1 januari 2016. Het bestuur meent nog steeds dat het pensioenfonds bij gelijkblijvende omstandigheden een toekomstbestendige basispensioenregeling heeft.

Premievrijheid Netto Aanvullende Pensioenregeling

De deelnemers kunnen per 1 januari 2018 zelf hun jaarlijkse premie-inleg voor de Netto Aanvullende Pensioenregeling (NAP) bepalen. De NAP heeft hierdoor ruimere opbouw mogelijkheden gekregen. Het bestuur monitort de regeling periodiek.

Communicatie

In het verslagjaar lag de focus onder meer op het transparant houden van de pensioenregeling, de website en de correspondentie van het pensioenfonds. Er is daarnaast verder gewerkt aan de ontwikkelingen van een nieuw digitaal platform. Dit deelnemersportaal wordt de basis voor alle pensioeninformatie, inclusief de integratie van de basisregeling en de Netto Aanvullende Pensioenregeling. Ook de nieuwe pensioenplanner, waarmee deelnemers de gevolgen van verschillende pensioenkeuzes kunnen laten berekenen, betekende een belangrijke verbetering. Het medio 2018 gehouden periodieke deelnemersonderzoek leverde waardevolle inzichten op over de kwaliteit van de communicatie-inspanningen.

Risicomanagement

Het pensioenfonds heeft de risk appetite op onderliggende risicogebieden in het verslagjaar verder uitgewerkt en vastgelegd. Daarbij is onder meer de risicohouding op niet-financiële risico's vastgesteld, waardoor het bestuur kan sturen op niet-financiële risico's. Daarnaast heeft het bestuur in september 2018 de integrale risico-inventarisatie (IRI) vastgesteld, en eind 2018 de opnieuw uitgevoerde systematische integriteitsrisicoanalyse (SIRA).

Kosten

Het bestuur is tevreden dat het Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel als kleiner fonds de kosten relatief laag weet te houden. De kosten per deelnemer waren in het verslagjaar vrijwel gelijk aan die in 2017. Los van het btw-effect is dit naar de mening van het bestuur een goede prestatie, ook gelet op de inspanningen rondom het nieuwe bestuursmodel. In samenspraak met de uitvoeringsorganisatie onderzoekt het bestuur de mogelijkheden om de pensioenregelingen van het pensioenfonds te vereenvoudigen, waardoor de kosten van de uitvoering van de regelingen kunnen dalen.

Zoals hiervoor aangegeven bij beleggingsbeleid zal de verschuiving van actief naar passief beleggen leiden tot een kostenbesparing. Ook het vereenvoudigen van het beleggen in pools zal kostenverlagend werken.

Uitvoering

Het bestuur is tevreden over het serviceniveau en de professionaliteit van de uitvoeringsorganisatie, die in staat is om de complexe regelingen van het pensioenfonds goed uit te voeren. Het bestuur erkent dat het verlangde niveau van service en professionaliteit een prijs heeft. Het bestuur ziet scherp toe op de kosten van uitvoering.

Personalia

Op 1 februari 2018 is de heer P.A.M. (Paul) Loven aangetreden als nieuwe, onafhankelijke voorzitter van het bestuur. Het bestuur dankt hem voor zijn inzet en professionaliteit in het verslagjaar.

Het bestuur benoemde in december 2018 de heer J. (Jaap-Willem) Verweij onder voorbehoud van goedkeuring door De Nederlandsche Bank (DNB) als bestuurder van het fonds. Na de goedkeuring door DNB op 6 mei 2019 heeft het bestuur de benoeming van de heer Verweij bekrachtigd.

Na goedkeuring door DNB benoemde het bestuur eind 2018 de leden van de raad van toezicht van het pensioenfonds. De raad van toezicht startte zijn werkzaamheden formeel in 2019.

Het bestuur dankt de leden van de beleggingsadviescommissie voor hun werkzaamheden.

De werkzaamheden van deze commissie, die eind 2018 voor het laatst bijeen kwam, zijn overgenomen door de eigen commissie beleggingszaken van het pensioenfonds. Tevens dankt het bestuur het verantwoordingsorgaan, dat in het verslagjaar garant stond voor goede dialogen, en de visitatiecommissie voor haar jarenlange inzet voor het intern toezicht.

Tot slot dankt het bestuur alle anderen, onder wie de medewerkers van de uitvoeringsorganisatie, voor hun inzet voor en betrokkenheid bij het pensioenfonds.

Amstelveen, 27 mei 2019

Het bestuur van de Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel

A.R. (Arend) de Jong
vicevoorzitter

R.C. (Rob) Koster
vicevoorzitter

INHOUD

In het kort	II	7 Risicomanagement	34
Inhoud	V	7.1 Risicobeleid	34
Kerncijfers	VI	7.2 Risicomanagementorganisatie	38
Bestuursverslag	1	8 Toekomstverwachting 2019	40
1 Profiel pensioenfonds	2	9 Ontwikkelingen na balansdatum	41
1.1 Organogram (stand per 27 mei 2019)	2	10 Verslag visitatiecommissie	42
1.2 Rechtsvorm en bestuursmodel	2	11 Verslag verantwoordingsorgaan	46
1.3 Missie, doelstelling, visie en strategie	3	Jaarrekening	49
1.4 Doelgroep jaarverslag	5	Balans per 31 december	50
1.5 Pensioenregelingen	5	Rekening van baten en lasten	51
1.6 Risicohouding	6	Kasstroomoverzicht	52
2 Externe ontwikkelingen	7	Toelichting algemeen	53
2.1 Financiële markten in 2018	7	Toelichting op de balans	62
2.2 Wetgeving en overheidsbeleid in 2018	8	Risicobeheer	77
2.3 Toezicht in 2018	8	Toelichting op de rekening van baten en lasten	87
3 Interne ontwikkelingen	10	Overige gegevens	101
3.1 Financiële positie pensioenfonds	10	Bestemming van het resultaat	101
3.2 Pensioenregeling en uitvoering	12	Actuariële verklaring	102
4 Beleid	13	Controleverklaring van de onafhankelijke accountant	104
4.1 Ontwikkeling beleggingsbeleid	13	Bijlagen	111
4.2 Ontwikkeling financieel beleid	16	Personalia	112
4.3 Ontwikkeling communicatiebeleid	19	Functies en nevenfuncties	113
5 Governance	21	bestuur en raad van toezicht	116
5.1 Inrichting van de governance	21	Deelnemersbestand	116
5.2 Governancetraject	22	Ontwikkelingen 2009-2018	118
5.3 Geschiktheid	23		
5.4 Uitvoering en uitbesteding	23		
5.5 Externe relaties	24		
5.6 Gedragsregelingen	24		
5.7 Melding onregelmatigheden	26		
5.8 Privacybeleid	26		
5.9 Beheerst beloningsbeleid	26		
5.10 Sancties	27		
6 Kosten	28		
6.1 Kosten pensioenuitvoering	28		
6.2 Kosten vermogensbeheer	29		
6.3 Transactiekosten	32		
6.4 Verhouding rendement en kosten	33		

KERNCIJFERS

(bedragen in miljoenen euro's)

	2018	2017
Deelnemers		
Aantal actieve deelnemers	9.838	9.779
Aantal gewezen deelnemers	2.577	2.552
Aantal pensioengerechtigden	1.701	1.500
Totaal	14.116	13.831
Pensioenactiviteiten		
Feitelijke premie	100,1	161,6 ¹
Kostendekkende premie	139,3	154,6
Gedempt kostendekkende premie	76,8	81,0
Periodieke pensioenuitkeringen	25,7	22,1
Afkopen pensioenen	1,5	1,9
Pensioenuitvoeringskosten	4,2	4,5
Vermogen		
Stichtingskapitaal en reserves	254,4	499,6
Voorziening pensioenverplichtingen	2.931,6	2.730,7
Dekkingsgraad		
Nominale dekkingsgraad	107,5%	117,0%
Beleidsdekkingsgraad	115,0%	114,0%
Vereiste dekkingsgraad volgens FTK	126,0%	127,4%
Reële dekkingsgraad	77,7%	79,6%
Wettelijke reële dekkingsgraad	93,3%	91,9%
Indexatie		
Pensioenrechten actieve deelnemers	0,62%	0,23%
Ingegane pensioenen en premievrije pensioenrechten	0,87%	0,30%
Beleggingen		
Vastgoed	327,2	301,9
Aandelen	1.401,4	1.425,8
Vastrentende waarden	1.520,1	1.352,3
Overig	-66,8	123,1
Totaal	3.181,9	3.203,1

¹ Als gevolg van de invoering van de CDC-regeling met terugwerkende kracht tot 1 januari 2016, is in 2017 nog een aanvullende premie betaald over boekjaar 2016. Deze extra premie is verantwoord in de cijfers van 2017. De extra pensioenopbouw over 2016 als gevolg van de wijziging van de regeling is verwerkt in de kostendekkende premie en gedempt kostendekkende premie van 2017.

	2018	2017
Rendement		
Rendement vastgoed	3,6%	8,7%
Rendement aandelen	-8,4%	16,2%
Rendement vastrentende waarden	-1,7%	2,5%
Totaalrendement	-3,3%	8,6%
Vijfjaarsgemiddeld totaalrendement	6,4%	7,5%
Tienjaarsgemiddeld totaalrendement	8,5%	6,3%

Kostenratio's

Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (bedragen in euro's) ²	372	419
Kosten vermogensbeheer/gemiddeld belegd vermogen	0,55%	0,56%
Transactiekosten/gemiddeld belegd vermogen	0,14%	0,19%

Meer informatie?

Meer informatie over het pensioenfonds vindt u op www.klmcabinefonds.nl en op www.facebook.com/klmcabinefonds. Voor een toelichting op de verschillende technische begrippen in dit verslag verwijzen wij u naar de begrippenlijst op de website. Vragen aan het bestuur over het fonds of het gevoerde beleid kunt u stellen met een e-mail aan: bestuur@klmcabinefonds.nl.

² De toelichting van de kosten is opgenomen in hoofdstuk 6.

>

>

>

>

>

BEST
UURS

VER

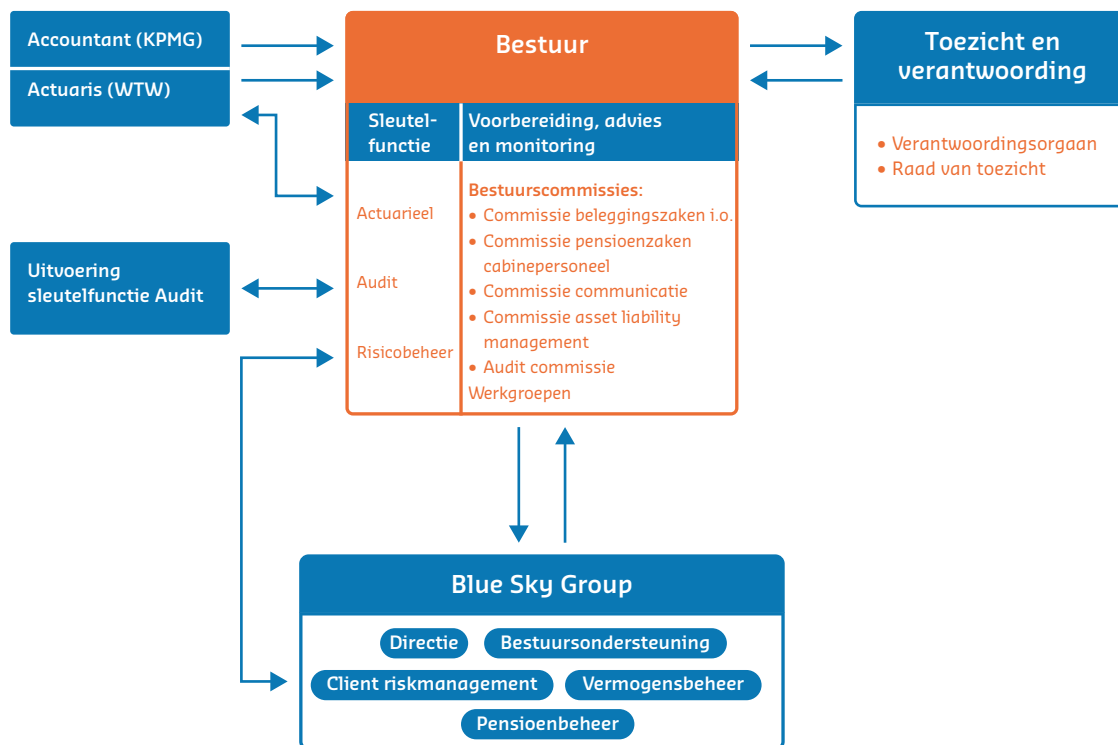
SLAC

STAC

AFK

1 PROFIEL PENSIOENFONDS

1.1 Organogram (stand per 27 mei 2019)

1.2 Rechtsvorm en bestuursmodel

Juridische vorm

De Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel is een onafhankelijke stichting die losstaat van KLM N.V. Voor de bescherming van de belangen van de (gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden is het wettelijk verplicht dat het pensioenfonds het pensioenvermogen afgescheiden van de verbonden onderneming beheert.

Het pensioenfonds is een ondernemingspensioenfonds, opgericht in 1978. Het voert de pensioenregeling uit voor het cabinepersoneel van KLM en KLC (KLM Cityhopper), zoals deze is overeengekomen door KLM N.V. en de werknemersverenigingen voor cabinepersoneel.

Bestuursmodel

Het pensioenfonds heeft een zogeheten paritair bestuursmodel. Het bestuur van het pensioenfonds bestaat uit vertegenwoordigers van werknemers, de werkgever en pensioengerechtigden en telt tien leden. Een onafhankelijke voorzitter zonder stemrecht leidt de vergaderingen van het bestuur.

Het bestuur legt verantwoording over het gevoerde beleid af aan het verantwoordingsorgaan. Dat bestaat uit zes vertegenwoordigers van werknemers, pensioengerechtigden en de werkgever. Het interne toezicht werd tot en met 2018 uitgevoerd door een visitatiecommissie van drie onafhankelijke deskundigen. Sinds 1 januari 2019 wordt het interne toezicht uitgevoerd door een raad van toezicht van drie onafhankelijke deskundigen.

Het pensioenfonds heeft het pensioen- en vermogensbeheer en de bestuursondersteuning uitbesteed aan uitvoeringsorganisatie Blue Sky Group (BSG). Het bestuur heeft functionarissen van BSG aangewezen als (titulair) directeur en secretaris van het pensioenfonds. Een actuaire van BSG is adviserend actuaire van het fonds. Verder ondersteunt de client risk manager van BSG het bestuur in de uitvoering van het risicomanagement. De client risk manager heeft een directe rapportagelijn naar het bestuur via de Risk & controlcommissie.

Het bestuur heeft KPMG aangesteld als accountant van het fonds en Willis Towers Watson als extern certificerend actuaire.

De samenstelling van de organen van het pensioenfonds staat in de bijlage Personalia.

1.3 Missie, doelstelling, visie en strategie

Missie

Het pensioenfonds heeft als missie: 'Het uitvoeren van de pensioenregeling, overeengekomen tussen KLM en werknemersorganisaties en vastgelegd in de uitvoeringsovereenkomst met het pensioenfonds. De vertaling van dit doel is het waarborgen van nominale pensioenaanspraken van de deelnemers en zo veel mogelijk koopkrachtbehoud daarvan, met acceptabele risico's voor de premiebetalers.'

Doelstelling en ambities

De statutaire doelstelling van het pensioenfonds is het verzekeren van ouderdoms-, nabestaanden- en invaliditeitspensioen voor het cabinepersoneel van KLM en KLC. Het fonds heeft dit uitgewerkt in ambities zoals waardevastheid, acceptabele risico's voor alle belanghebbenden en kwalitatief hoogwaardige dienstverlening tegen een acceptabel kostenniveau.

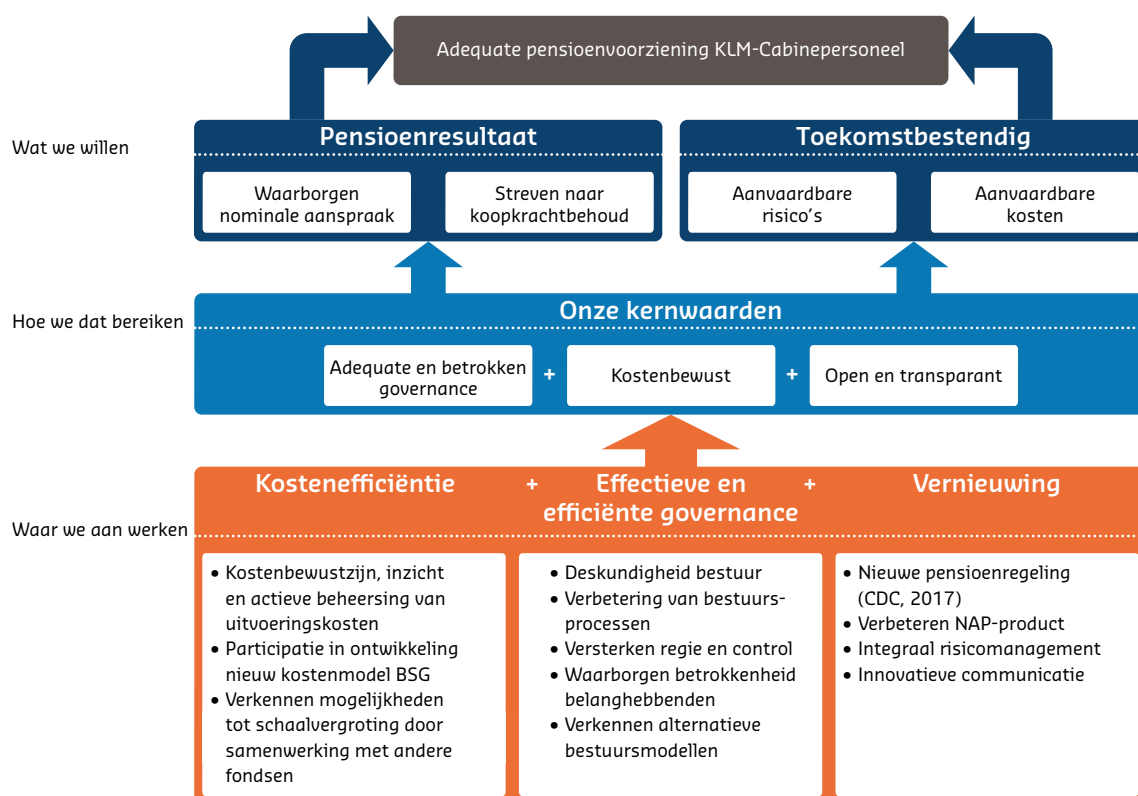
Visie

Vanuit zijn missie heeft het pensioenfonds de volgende visie geformuleerd: 'Het Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel verzorgt de pensioenregeling(en) voor het KLM-cabinepersoneel. De uitvoering gebeurt met partner Blue Sky Group, waarvan het pensioenfonds medeaandeelhouder is. De producten van het fonds zijn concurrerend qua serviceniveau, beleggingsresultaten, maatschappelijke verantwoordelijkheid, communicatie en kosten. De onderneming heeft namelijk de keuze wie een pensioenovereenkomst uitvoert (pensioenfonds, verzekeraar, APF, PPI). Bij regelingen met keuzevrijheid voor deelnemers kiezen werknemers voor de producten van het pensioenfonds. Het pensioenfonds is transparant over zijn beleid en resultaten en communiceert actief met de belanghebbenden.'

Strategie

Het bestuur heeft de missie, doelstelling, visie en strategie vastgelegd in een strategiedocument en een strategiekaart (zie hierna).

Strategiekaart Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel 2016 – 2018

Bij deze kaart horen de volgende strategische thema's.

Kostenbeheersing en continuïteit van de pensioenfondsorganisatie

Het bestuur vindt op termijn een breder draagvlak voor het pensioenfonds wenselijk om tegen aanvaardbare en te verantwoorden kosten aan de vereiste wettelijke voorschriften en de maatschappelijke verwachtingen te voldoen. Schaalvergroting binnen het pensioenfonds is niet mogelijk. Daarom wil het fonds kijken naar een bredere doelgroep of samenwerking met andere pensioenfonds. Het aantal werknemers met een cabinefunctie buiten KLM N.V. is beperkt. Hierdoor is schaalvergroting via de beroepsgroep geen oplossing.

Het bestuur startte daarom in 2016 met een verkenning van de mogelijkheid tot samenwerking met andere pensioenfonds, waaronder dat voor KLM-grondpersoneel. In 2017 besloot het bestuur het governancetraject bij het pensioenfonds prioriteit te geven. Na afronding van het governancetraject en de overgang op het nieuwe bestuursmodel is het bestuur voornemens de verkenning weer op te pakken.

Kwaliteit en continuïteit van de governance

Het huidige (paritaire) bestuursmodel en de bijbehorende werkwijze komen op termijn onder druk te staan. Het uitgevoerde onderzoek naar het functioneren van het huidige bestuursmodel en een verkenning van alternatieve wettelijke modellen leidden eind 2017 tot een voorkeur van het bestuur voor het omgekeerd gemengd bestuursmodel. De uitwerking van dit model is in het verslagjaar ter hand genomen. Eind 2018 besloot het bestuur om in de tweede helft van 2019 over te stappen op het nieuwe bestuursmodel.

Transitie naar een toekomstbestendig pensioen (2017)

De arbeidsvoorwaardelijke partijen voor het cabinepersoneel zijn verantwoordelijk voor een toekomstbestendig pensioen. Het pensioenfonds vervult daarbij een ondersteunende (adviserende) rol. Het heeft echter ook een eigen verantwoordelijkheid, waarbij het afspraken toetst op rechtmatigheid, financiële soliditeit, uitvoerbaarheid en evenwichtigheid.

Nadat de arbeidsvoorwaardelijke partijen voor het cabinepersoneel overeenstemming bereikten over de afschaffing van de overschotten- en tekortenregeling en een overgang naar een collectieve beschikbare premieregeling (Collective Defined Contribution-regeling of CDC-regeling), implementeerde het fonds de CDC-regeling eind 2017.

In samenhang met de voorgenomen overgang naar het omgekeerd gemengd bestuursmodel is het bestuur van plan in de tweede helft van 2019 de visie en de strategie te herijken.

1.4 Doelgroep jaarverslag

Met dit jaarverslag informeert het pensioenfonds de (gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden en hun nabestaanden, KLM N.V., de interne en externe toezichthouders en andere belanghebbenden van het pensioenfonds over het gevoerde beleid en de financiële resultaten. Dit verslag betreft de formele, wettelijk vereiste verantwoording. Deelnemers en pensioengerechtigden worden onder andere ook via de website en het pensioenblad Focus van het pensioenfonds geïnformeerd over het gevoerde beleid en de gerealiseerde resultaten.

1.5 Pensioenregelingen

Het pensioenfonds voert als basisregeling een voorwaardelijke eindloon- en een middelloonregeling uit met voorwaardelijke toeslagverlening (Reglement 2008 A en Reglement 2008 B). Het pensioenfonds biedt zijn deelnemers ook de Netto Aanvullende Pensioenregeling (NAP).

Basispensioenregeling (Reglement 2008 A en Reglement 2008 B)

CDC-regeling

De basisregeling is een uitkeringsovereenkomst in de vorm van een CDC-regeling.

Met de regeling wordt een vaste pensioenopbouw nagestreefd met een vaste (collectieve) pensioenpremie. Is de premie in een bepaald jaar ontoereikend, dan past het fonds de op te bouwen pensioenaanspraken (opbouwpercentage) in het boekjaar zodanig aan dat de premie weer toereikend is.

Ouderdomspensioen

Het ouderdomspensioen is in de voorwaardelijke eindloonregeling (R2008 A) gebaseerd op het laatstverdiende salaris en het aantal deelnemersjaren.

De pensioenopbouw bedraagt vanaf 1 januari 2018 1,17% van de pensioengrondslag.

In de middelloonregeling (R2008 B) is het ouderdomspensioen gebaseerd op het gemiddelde salaris tijdens de diensttijd en het aantal deelnemersjaren. De pensioenopbouw bedraagt vanaf 1 januari 2018 1,33% van de pensioengrondslag.

De normpensioendatum in beide regelingen (en ook de NAP-regeling, zie hierna) is de eerste dag van de maand waarin de deelnemer 60 jaar wordt.

Verder voorziet de basispensioenregeling in een:

- facultatief partnerpensioen (op risicobasis);
- Anw-hiaatpensioenverzekering;
- wezenpensioen;
- arbeidsongeschiktheidspensioen.

Indexatiebepalingen

Beide regelingen (en de NAP-regeling, zie hierna) kennen een voorwaardelijke indexatie. Voor actieve deelnemers indexeert het fonds voorwaardelijk op grond van de algemene loonronde KLM.

De voorwaardelijke indexatie voor gewezen deelnemers en pensioengerechtigden vindt plaats op basis van de niet-afgeleide prijsindex.

NAP-regeling

De Netto Aanvullende Pensioenregeling (NAP) is een vrijwillige regeling die het ouderdomspensioen uit de basispensioenregeling aanvult met een extra levenslang ouderdomspensioen. De deelnemers betalen een extra premie die wordt ingehouden op het nettoloon. Voor de ingelegde premie wordt (direct) ouderdomspensioen ingekocht.

Over het te zijner tijd uit te keren pensioen is de deelnemer geen loonbelasting of inkomstenbelasting verschuldigd.

1.6 Risicohouding

Op grond van het financiële toetsingskader (FTK) moet ieder pensioenfonds zijn risicohouding bepalen en vastleggen. Daarmee geven het pensioenfonds en zijn belanghebbenden aan in hoeverre ze risico's willen lopen bij de pensioenuitvoering.

Het bestuur van het pensioenfonds heeft zijn risicohouding bepaald na afstemming met de arbeidsvoorwaardelijke partijen en het horen van het verantwoordingsorgaan. De risicohouding van het bestuur en de arbeidsvoorwaardelijke partijen is niet gewijzigd bij de invoering van de CDC-regeling.

Allereerst is sprake van een kwalitatieve risicohouding. De belanghebbenden van het pensioenfonds delen de langetermijndoelstelling van het pensioenfonds. Voor de kortere termijn hebben de premiebetalers (werkgever en werknemers) voorkeur voor een stabiele pensioenpremie, passend bij de pensioenambitie. De deelnemers (actieven, gewezen deelnemers, pensioengerechtigden en overige aanspraakgerechtigden) willen graag een waardevast pensioen.

Daarnaast is er een kwantitatieve risicohouding. Voor de korte termijn komt deze tot uitdrukking in de hoogte van het wettelijk vereist eigen vermogen. Per 1 januari 2018 was deze 27,4% van de pensioenverplichtingen.

Voor de lange termijn hangt de kwantitatieve risicohouding samen met de door het bestuur vastgestelde ondergrenzen van de haalbaarheidstoets. Deze ondergrenzen zijn:

- mediaan scenario: pensioenresultaat 90%;
- relatieve maximale afwijking verwacht pensioenresultaat in slechtweersscenario: 43%.

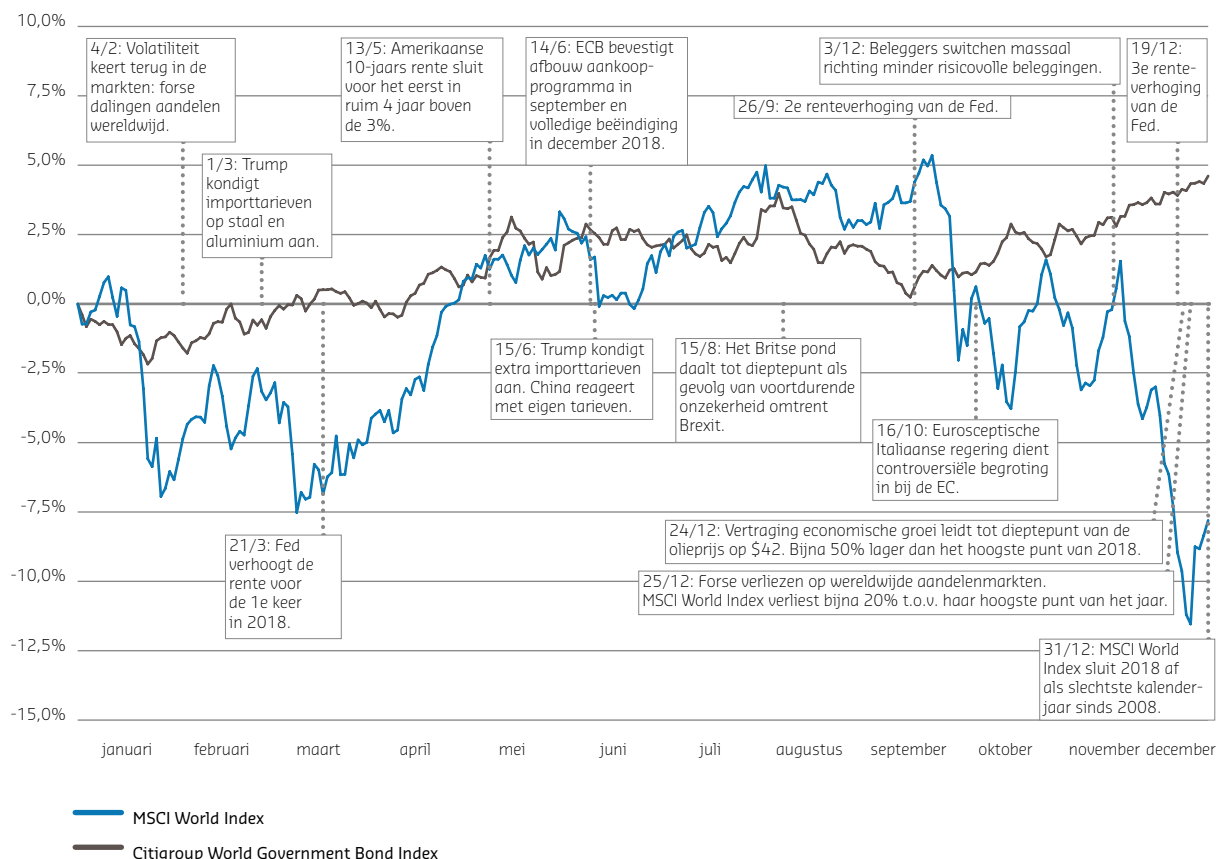
Het nemen van risico is inherent aan het behalen van rendement. Voldoende rendement is voorwaardelijk voor het realiseren van de ambitie om pensioenen en opgebouwde rechten te kunnen indexeren. In het algemeen heeft het pensioenfonds daarom een licht offensieve houding ten aanzien van risico's, oftewel een licht offensieve 'risk appetite'. De risk appetite is de mate van risico die het pensioenfonds bereid is te accepteren in relatie tot de doelstellingen van het pensioenfonds.

2 EXTERNE ONTWIKKELINGEN

2.1 Financiële markten in 2018

Er kwam in 2018 een einde aan twee jaar van stabiele groei in aandelenkoersen in combinatie met een historische lage volatiliteit. Het handelsconflict tussen de Verenigde Staten en China vormde de grootste bron van onrust. Het over en weer dreigen met en doorvoeren van handelstarieven drukte het sentiment in zowel ontwikkelde als veel opkomende markten. De boven verwachting goede winstcijfers van het merendeel van de bedrijven boden onvoldoende tegenwicht. Daarbij verhoogde de Amerikaanse Federal Reserve (Fed) in 2018 driemaal de beleidsrente. De renteverhogingen vormden een reflectie van de sterkte van de Amerikaanse economie, maar maakt kredietverlening voor bedrijven en consument duurder. Zowel de Fed als de Europese Centrale Bank gaf aan het opkopen van obligaties (QE) verder af te bouwen, dan wel te stoppen. Onzekerheden over het handelsconflict, wereldwijde tegenvallende macro-economische groeicijfers en terugtrekkende centrale banken waren in het laatste kwartaal voor veel beleggers reden om hun risicovolle beleggingen te verkopen en te kiezen voor veiligere beleggingen. Deze flight-to-safety leidde in het vierde kwartaal van 2018 tot een daling van wereldwijde aandelenindices met circa 20% en een stijging van kredietwaardige staatsobligaties met circa 5%. De MSCI World Index sloot 2018 uiteindelijk bijna 8% lager dan aan het begin van het jaar, het laagste rendement voor een kalenderjaar sinds 2008.

Figuur: tijdslijn belangrijke gebeurtenissen in 2018 en verloop van de MSCI World Index en de Citigroup World Government Bond Index in euro's

In Europa werd het sentiment voornamelijk gedreven door de onzekerheid over de Brexit en de begrotingsplannen van de eurosceptische Italiaanse regering. Afgezien van een lichte depreciatie van het Britse pond en een stijging van de Italiaanse rente, bleken de financiële markten echter relatief ongevoelig voor deze ontwikkelingen. De ECB wijzigde de Europese beleidsrente niet in 2018, maar bouwde per eind december 2018 wel haar aankoopprogramma volledig af.

2.2 Wetgeving en overheidsbeleid in 2018

Implementatie IORP II-richtlijn

Op 13 januari 2017 is de herziene IORP-richtlijn (Institutions for Occupational Retirement Provision Directive) in werking getreden. Voor Nederland heeft deze Europese richtlijn met name gevolgen voor de governance van pensioenuitvoerders en voor de pensioencommunicatie. EU-lidstaten hadden twee jaar de tijd om de richtlijn om te zetten in nationale wetgeving. De implementatiewet IORP II-richtlijn is op 13 januari 2019 in werking getreden. Op grond van deze wet wordt in 2019 de informatievoorziening aan deelnemers via het Uniform Pensioenoverzicht (UPO) uitgebreid.

Waardeoverdracht kleine pensioenen

Op 1 maart 2018 is de Wet waardeoverdracht klein pensioen gedeeltelijk in werking getreden. De regels voor de automatische waardeoverdracht van kleine pensioenen en het laten vervallen van heel kleine pensioenen (van 2 euro of minder per jaar) gelden sinds 1 januari 2019.

Gegevensbescherming

Sinds 25 mei 2018 is de Algemene verordening gegevensbescherming (AVG) van toepassing. Dit betekent dat in de hele Europese Unie dezelfde privacywetgeving geldt en dat de voorgaande Wet bescherming persoonsgegevens niet meer van toepassing is. Door de AVG is de privacy van burgers versterkt en uitgebreid. Het fonds heeft naar aanleiding van de AVG in mei 2018 een privacyverklaring op de website opgenomen.

AOW-leeftijd

De AOW-leeftijd was in 2018 66 jaar en loopt stapsgewijs op tot 67 jaar in 2021. Vanaf 2022 volgt de AOW-leeftijd de levensverwachting. Dit leidt tot een AOW-leeftijd van 67 jaar en drie maanden in 2022 en 2023. In november 2018 is bekend geworden dat dit ook in 2024 de AOW-leeftijd blijft.

Vernieuwing pensioenstelsel

In het najaar van 2018 bleek dat het kabinet en de sociale partners geen overeenstemming hadden bereikt over een nieuw toekomstbestendig pensioenstelsel, zoals afgesproken in het regeerakkoord van het kabinet Rutte III. Begin 2019 heeft minister Koolmees een tienpuntenplan ontvouwd voor de vernieuwing van het pensioenstelsel. Een van de punten is de afschaffing van de doorsneepremiesystematiek.

2.3 Toezicht in 2018

Extern toezicht

Pensioenfondsen staan onder toezicht van twee toezichthoudende instanties: De Nederlandsche Bank (DNB) en de Autoriteit Financiële Markten (AFM). Dit toezicht richt zich op de bescherming van belanghebbenden. DNB ziet vooral toe op de financiële positie van pensioenfondsen en houdt toezicht op de naleving van wetgeving. De AFM houdt vooral toezicht op de communicatie met belanghebbenden. Het toezicht vindt plaats via periodieke rapportages, gerichte onderzoeken en periodieke contacten. Als een pensioenfonds zich niet aan de regels houdt, kunnen de toezichthoudende instanties sancties treffen.

Het pensioenfonds werkte in het derde kwartaal van 2018 mee aan de sectorbrede uitvraag van DNB over de mate waarin pensioenfondsen zijn voorbereid op IORP II, zoals de inrichting van de risicobeheerfunctie, de interne auditfunctie en de actuariële functie.

Daarnaast heeft het fonds in hetzelfde kwartaal meegewerkt aan de sectorbrede uitvraag van DNB naar de niet-financiële risico's. Het ging daarbij onder meer om integriteits-, operationele- en IT-risico's, en de invloed van het bedrijfsmodel, de governance en het gedrag en cultuur op het risicoprofiel van pensioenfondsen.

In oktober 2018 overlegde het pensioenfonds met DNB over het valutarisico-afdekkingsbeleid van het fonds, het beoogde nieuwe bestuursmodel van het fonds in combinatie met de vereisten van IORP II-wetgeving en de benoemingsprocedure van de raad van toezicht van het fonds.

Het bestuur hecht waarde aan goed en scherp toezicht; dat daagt het pensioenfonds uit om beter te functioneren. Wel is een goede maatvoering van belang. De afgelopen jaren stegen de toezichtactiviteiten en daarmee de toezichtkosten.

Intern toezicht

Naast extern toezicht kent het pensioenfonds intern toezicht. Een visitatiecommissie voerde dit tot en met dit verslagjaar uit. Deze commissie onderzoekt jaarlijks de algemene gang van zaken, het beleid en de processen van het pensioenfonds. Ze heeft daarbij bijzondere aandacht voor de beheersing van risico's en de evenwichtige afweging van besluiten. De visitatie over 2018 vond plaats in de tweede helft van 2018 en in het eerste kwartaal van 2019. De bevindingen en aanbevelingen van de visitatiecommissie staan op pagina 42 tot en met 45 van dit jaarverslag.

Ondernemingspensioenfonds met een belegd vermogen van ten minste 1 miljard euro zijn verplicht om een raad van toezicht in te stellen. Dat heeft het bestuur eind 2018 gedaan. De raad van toezicht vervangt sinds 1 januari 2019 de visitatiecommissie als intern toezichtorgaan.

3 INTERNE ONTWIKKELINGEN

3.1 Financiële positie pensioenfonds

Vermogensontwikkeling

Het fonds behaalde in 2018³ een totaalrendement van -3,3%. Dit rendement lag onder de langetermijnverwachting van het bestuur. Door het negatieve rendement daalde het vermogen van het fonds.

In 2018 daalde de rente. Deze daling zorgde voor een toename van de verplichtingen.

De vermogensdaling en de stijging van de verplichtingen leidden tot een lagere dekkingsgraad. In het algemeen geldt: hoe lager de rente, hoe 'hoger' (omgerekend) de boekwaarde van de verplichtingen van het pensioenfonds. De toename in de waarde van de verplichtingen als gevolg van een daling van de rente wordt daarom ook wel het renterisico genoemd. De figuur hieronder laat zien hoe de rente zich in 2018 ontwikkelde en vooral in het laatste gedeelte van het jaar sterk daalde, met een stijging van de boekwaarde van de verplichtingen als gevolg.

Figuur: renteontwikkeling over 2018

Net als de waarde van verplichtingen stijgt ook de waarde van vastrentende beleggingen als gevolg van een daling van de rente. Door te beleggen in vastrentende beleggingen kan het fonds dus het renterisico gedeeltelijk afdekken en zo de toename in de waarde van de verplichtingen deels compenseren. Het bestuur koos er in het verleden voor om niet het gehele renterisico af te dekken. Hierdoor blijft de dekkingsgraad gevoelig voor een rentedaling.

Dat het fonds niet het hele renterisico afdekt, heeft te maken met afwegingen tussen de korte en lange termijnrisico's. Als het fonds het renterisico gedeeltelijk afdekt en de rente daalt, dan heeft dit maar beperkte gevolgen voor de haalbaarheid van de missie van het fonds (zie 1.3 Missie, doelstelling, visie en strategie). Voor de lange termijn zou het fonds met een totale afdekking van het renterisico te weinig profiteren van een rentestijging.

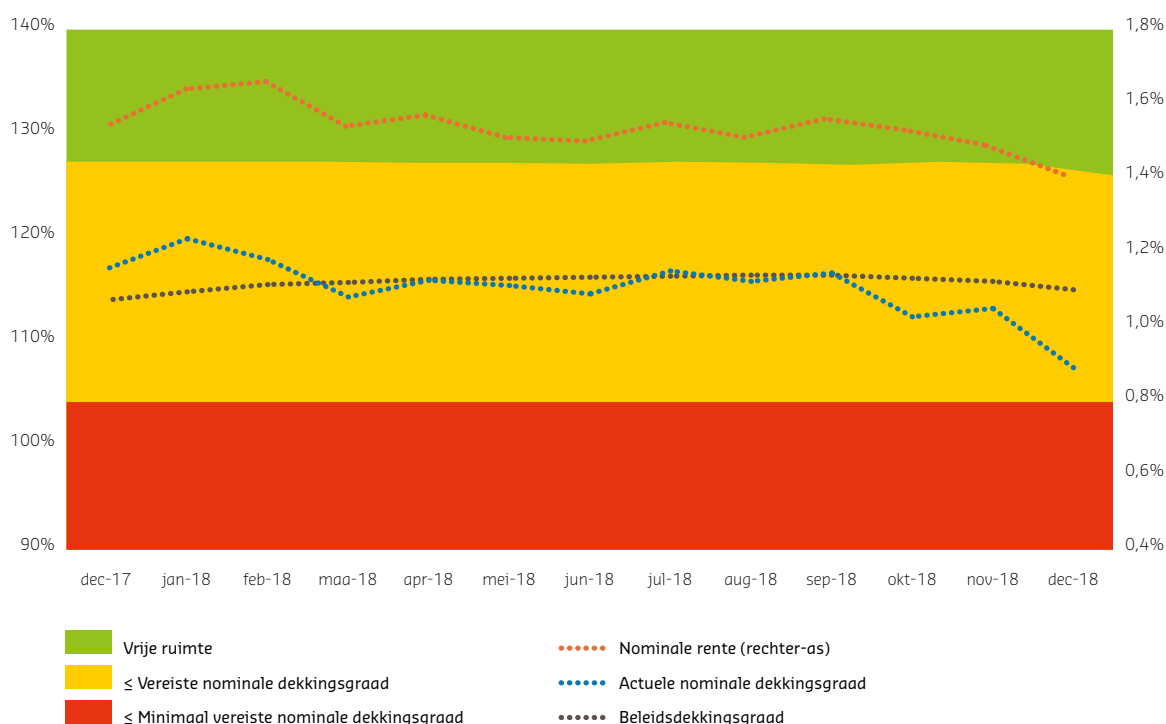
³ Het genoemde rendement is het nettorendement, het rendement na aftrek van beheer- en transactiekosten, zie hoofdstuk 6 Kosten.

Beleidsdekkingsgraad

De dekkingsgraad laat zien of het fonds voldoende vermogen heeft om alle tot nu toe opgebouwde pensioenverplichtingen nu en in de toekomst te betalen. De beleidsdekkingsgraad is het gemiddelde van de nominale dekkingsgraden van de afgelopen 12 maanden. Pensioenfonds moeten hun beleid baseren op deze dekkingsgraad.

Op 1 januari 2018 bedroeg de beleidsdekkingsgraad 114,0%. Eind 2018 was de beleidsdekkingsgraad gestegen tot 115,0%. De volgende grafiek geeft de ontwikkeling weer van de dekkingsgraden in 2018, met daarbij ook de ontwikkeling van de rente.

Figuur: ontwikkeling dekkingsgraad en rente

Gezien de wettelijk vereiste dekkingsgraad (wettelijk minimum en wettelijk vereiste buffer) voor het pensioenfonds van 126,0% was er begin 2019 nog een reservetekort. Daarom heeft het pensioenfonds een geactualiseerd herstelplan per 1 januari 2019 opgesteld. Met zo'n plan geeft het pensioenfonds aan hoe het fonds het reservetekort binnen de wettelijke termijn opheft.

Het pensioenfonds diende het herstelplan in maart 2019 in bij DNB, die het in mei 2019 goedkeurde. Dit plan gaat uit van een herstel binnen de wettelijke termijn van tien jaar.

Haalbaarheidstoets

In 2018 voerde het pensioenfonds de jaarlijkse haalbaarheidstoets uit. Het bestuur en sociale partners beoordelen hiermee hoe de gemaakte beleidskeuzes en gekozen ondergrenzen (zie 1.6 Risicohouding) zich verhouden tot de pensioenambitie. Het pensioenfonds is wettelijk verplicht de haalbaarheidstoets periodiek uit te voeren. Met de haalbaarheidstoets toonde het fonds aan dat het verwachte pensioenresultaat op fondsniveau voldoende aansloot bij de door het bestuur in overleg met betrokken partijen gekozen ambitie en risicohouding. Beoordeeld op basis van de financiële situatie van het fonds per 1 januari 2018 werden de ondergrenzen voor het pensioenresultaat op fondsniveau niet overschreden.

3.2 Pensioenregeling en uitvoering

Automatische waardeoverdracht kleine pensioenen

Door de Wet waardeoverdracht klein pensioen is afkoop van een klein pensioen (beneden de afkoopgrens) na tussentijds ontslag niet meer toegestaan. Het bestuur heeft eind 2018 besloten om gebruik te maken van de wettelijke bevoegdheid om de waarde van een klein pensioen automatisch over te dragen naar de pensioenuitvoerder van de nieuwe werkgever.

Kostenopslag NAP

Vanaf 1 januari 2019 geldt dat voor deelnemers aan de NAP-regeling voor de administratiekosten een vast bedrag in rekening zal worden gebracht (€ 18 op jaarbasis/€ 1,50 per maand). Voor de toekomstige uitvoeringskosten berekent het fonds een percentage over de inleg minus de administratiekosten (2019: 1,9%).

Reglementswijzigingen

Duurzame inzetbaarheid

In het kader van het Protocol Pensioenregeling KLM-Cabinepersoneel zijn met het oog op duurzame inzetbaarheid en terugdringing arbeidsverzuim afspraken gemaakt over deeltijdregelingen voorafgaand aan pensioen. De pensioenregeling is hierop aangepast.

Deelnemersbijdragecompensatie

De deelnemersbijdragecompensatie is, op grond van de wettelijk fiscale verhoging van de pensioenrichtleeftijd naar 68 jaar, vanaf 1 januari 2018 verhoogd van 16% naar 17,5%.

Pensioenreglement 1977 en het Barber-arrest

Op grond van het Barber-arrest is bepaald dat in een pensioenreglement voor de pensioenopbouw sprake dient te zijn van gelijke behandeling voor mannen en vrouwen op grond van burgerlijke staat. Deze verplichting is destijds met terugwerkende kracht tot 17 mei 1990 van toepassing geworden. Het toentertijd van toepassing zijnde pensioenreglement 1977 voldeed niet aan de bepalingen op grond van het Barber-arrest en diende hierop te worden aangepast. Gebleken is echter dat de reglementswijziging in het kader van het Barber-arrest niet in de administratie van het fonds is verwerkt. Het fonds heeft in 2018 op grond daarvan besloten om het hierdoor voor gehuwde vrouwen vanaf 17 mei 1990 te laag vastgestelde partnerpensioen te corrigeren.

Geschillen en klachten

De geschillen- en klachtenregeling van het pensioenfonds beschrijft hoe belanghebbenden geschillen of klachten kunnen indienen en hoe het pensioenfonds deze behandelt.

Een geschil of klacht wordt in eerste instantie behandeld door de uitvoeringsorganisatie, waarna beroep bij het bestuur openstaat. Een belanghebbende die het niet eens is met het oordeel van het bestuur over de toepassing van de statuten of het pensioenreglement, kan zich wenden tot de Ombudsman Pensioenen. Daarnaast is een gang naar de rechter mogelijk.

In 2018 behandelde het bestuur drie klachten. Deze klachten hadden betrekking op:

- de toepassing van de gewijzigde omzettingsfactoren per 1 juli 2017;
- de verrekening van de WAO/WIA met het ouderdomspensioen;
- correcties in het kader van het Barber-arrest.

Het bestuur heeft de eerste twee klachten afgewezen. De tweede klacht is ook door de Ombudsman Pensioenen afgewezen. De derde klacht is door het fonds gehonoreerd.

Op 16 juli 2018 heeft een arbeidsongeschikte deelnemer het fonds gedagvaard inzake het niet tijdig toesturen door het fonds van een groot aantal door de deelnemer opgevraagde fondsdocumenten.

Ten tijde van het schrijven van dit verslag heeft de rechtbank nog geen vonnis gewezen.

4 BELEID

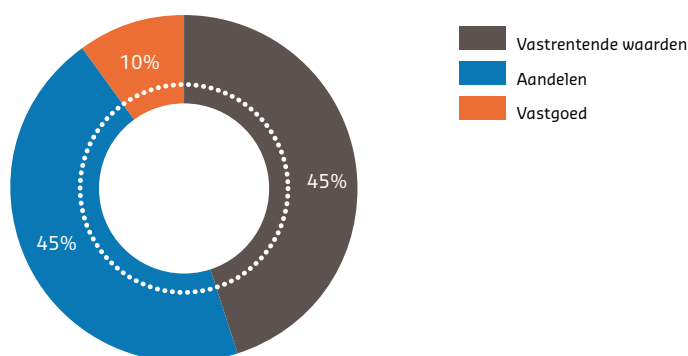
4.1 Ontwikkeling beleggingsbeleid

Algemeen

Het pensioenfonds belegt het vermogen om zijn doelstellingen op lange termijn te kunnen halen. Het fonds heeft beleggingsrendementen nodig om de pensioenafspraken na te komen en de premies betaalbaar te houden. Wanneer de dekkingsgraad het toestaat, kan indexatie van pensioenen volgen. Jaarlijks maakt het fonds een beleggingsplan. Daarbij kijkt het naar de risicohouding van het fonds, de economische omstandigheden en de wettelijke kaders.

Het fonds spreidt de beleggingen over drie beleggingscategorieën: aandelen, vastrentende waarden en vastgoed. De verdeling daarvan in 2018 vindt u in de grafiek hieronder. Deze categorieën zijn vervolgens weer onderverdeeld in regio's en subcategorieën. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om Amerikaanse en Europese aandelen en staats- en bedrijfsobligaties. Bij het beleggingsbeleid houdt het fonds rekening met onder andere het valutarisico, het renterisico en het vastgoed- en aandelenrisico (zie hoofdstuk 7 Risicomanagement).

Figuur: strategische mix 2018

Beleggingsrendementen 2018

Het pensioenfonds behaalde in 2018 een totaalrendement van -3,3%⁴. Dit was inclusief het rendement op derivaten ter afdekking van risico's. Hierbij was het rendement van de aandelenportefeuille -8,4%. Er was in 2018 veel onrust op de aandelenmarkten (zie 2.1). De hiermee gepaard gaande onzekerheid leidde ertoe dat beleggers hun toevlucht zochten in veiligere beleggingen. De risicovollere beleggingen, zoals aandelen en risicovollere vastrentende waarden, hebben hier in 2018 onder te lijden gehad. Alleen de meest veilige vastrentende waarden wisten te profiteren. Het totaalrendement van de vastrentendewaardenportefeuille bedroeg -1,7% over 2018.

⁴ Alle in deze paragraaf genoemde rendementen zijn nettorendementen, dus na aftrek van beheer- en transactiekosten.

In de volgende tabel vindt u een overzicht van de rendementen.

Totaalrendement 2018 (PF = pensioenfonds, BM = benchmark)

(in %)

	PF	BM
Vastrentende waarden	-1,7	-1,4
Aandelen	-8,4	-7,7
Vastgoed	3,6	3,4
Totaal	-3,3	-2,9

In 2018 deed het pensioenfonds het bij de beleggingen in aandelen en vastrentende waarden minder goed dan de benchmark. De beleggingen in vastgoed deden het juist beter dan de benchmark.

De tabel hieronder toont de waarde en de feitelijke verdeling van de beleggingen per categorie.

Beleggingsportefeuille naar categorieën 2018

(bedragen in miljoenen euro's)

	EUR	PF (%)
Vastrentende waarden	1.516	47,6
Aandelen	1.401	44,0
Vastgoed	327	10,3
Nominale renteswaps	5	0,2
Overig	-67	-2,1
Totaal	3.182	100,0

Strategisch beleid: investment beliefs

Voor zijn beleggingen hanteerde het pensioenfonds in 2018 de volgende beleggingsbeginselen (investment beliefs).

Algemene uitgangspunten

1. Het fonds belegt om de doelen voor de deelnemer te behalen: een waardevast pensioen.
2. Het nemen van beleggingsrisico is daarvoor nodig, maar is geen doel op zich. Als het fonds dichter bij de doelstelling is, kan het minder risico nemen.

Uitgangspunten over beleggingen

3. De verdeling over de verschillende beleggingscategorieën bepaalt voor het grootste deel het rendement.
4. Het behalen van bovengemiddeld rendement in financiële markten door actief beheer is op langere termijn zeer moeilijk.
5. Bij de keuze van beleggingen zijn kosten belangrijk, maar niet leidend. De verwachte verbetering van de risico-rendementverhouding is doorslaggevend.
6. Risicomanagement is essentieel onderdeel van het beleggingsproces: risico en rendement kunnen niet los van elkaar worden gezien.

Uitgangspunten over governance

7. Elke beleggingskeuze is voor het bestuur begrijpelijk, beheersbaar en uitlegbaar.
8. Het fonds stimuleert het verwezenlijken van een duurzame samenleving door in het beleggingsbeleid expliciet aandacht te besteden aan ecologische, sociale en bestuurlijke factoren (ESG): dit levert een beter risico-rendementsprofiel op.

Strategisch beleid: risicobeheersing

Het pensioenfonds loopt renterisico. Dit is het risico dat de rente daalt, waardoor het pensioenfonds meer vermogen moet hebben om de pensioenen in de toekomst te kunnen betalen. Het renterisico wordt deels afgedekt met obligaties en renteswaps. In het verleden hield het fonds de afdekking van het renterisico op hetzelfde niveau (50%), ongeacht de hoogte van de rente.

Vanaf 2018 voert het pensioenfonds een dynamisch rentebeleid, waarbij de mate van afdekking afhangt van de hoogte van de rente:

- Is de rente laag, dan is de kans op een verdere daling van de rente ook laag en dekt het pensioenfonds weinig renterisico af. Hierdoor profiteert de dekkingsgraad wanneer de rente weer stijgt.
- Bij een hoge rente is de kans groter dat de rente in de toekomst weer daalt. Het pensioenfonds dekt dan meer renterisico af. Dit verkleint de gevolgen van een rentedaling voor de dekkingsgraad.

Verder houdt het pensioenfonds rekening met het valutarisico dat ontstaat door internationale beleggingen. Beleggingen in andere valuta dan de euro worden voor een groot deel afgedekt door middel van valutatermijncontracten.

Strategisch beleid: herziening aandelenallocatie

Het bestuur heeft in 2018 besloten om de aandelenallocatie te herzien. Deze herziening leidt tot een vereenvoudiging van de aandelenportefeuille en brengt deze meer in lijn met de wereldwijde breed samengestelde aandelenindex MSCI ACWI IMI. De belangrijkste gevolgen van deze beslissing zijn een lagere allocatie naar opkomende markten, frontier markten en lagevolatiliteitsaandelen en een hogere allocatie naar wereldwijde ontwikkelde markten.

Als gevolg van de herziening wordt er in minder beleggingspools belegd en wordt er van minder managers gebruikgemaakt. Daarbij wordt een groter gedeelte van het belegd vermogen in de aandelenportefeuille passief beheerd en een kleiner gedeelte actief beheerd. De kosten van passief beheer zijn in de regel vaak lager dan van actief beheer. De beheerkosten van de aangepaste aandelenportefeuille zullen naar verwachting dan ook lager uitkomen dan die van de huidige aandelenportefeuille. Dit is in lijn met de investment beliefs van het fonds.

Environmental, social and governance (ESG)

Het fonds investeert in een goede toekomst voor huidige en toekomstige generaties. In 2018 heeft het fonds een nieuw ESG-beleidskader vastgesteld. Ecologische, sociale en bestuurlijke factoren spelen in de visie en de besluitvorming van het fonds steeds vaker een belangrijke rol. Het vernieuwde investment belief weerspiegelt het nieuwe beleid, waarin is gekozen voor het bewust stimuleren van een duurzame samenleving. ESG-beleid is nu een vast agendapunt voor het bestuur. Op basis van het beleidskader heeft het bestuur vorig jaar diverse concrete besluiten genomen.

Het fonds heeft besloten om beleggingen in bedrijven uit te sluiten op drie verschillende gronden:

1. Ernstige schendingen van arbeidsrechten en mensenrechten, verregaande aantasting van het milieu en betrokkenheid bij corruptie. Het fonds volgt daarbij de principes van de United Nations Global Compact (UNGC);
2. Betrokkenheid bij tabaksproductie;
3. Betrokkenheid bij controversiële wapens.

Daarnaast zijn leningen van overheden van landen die worden gesanctioneerd door de EU en/of de VN ook uitgesloten van belegging. Externe managers van liquide assets moeten de Principles for Responsible Investment (PRI) van de VN hebben ondertekend. Het fonds heeft zich in het afgelopen jaar voorbereid op wettelijke veranderingen (waaronder IORP II).

Voor informatie over het gedrag en de producten van zo'n 10.000 bedrijven wereldwijd, alsmede voor het doorlichten van de portefeuille maakt het pensioenfonds gebruik van een externe partij.

> > > > >

Door de ondertekening van het Internationaal Maatschappelijk Verantwoord Beleggen (IMVB-)convenant geeft het fonds verder invulling aan het investment belief dat duurzaamheid (ESG) een prominente rol dient te spelen in de beleggingsportefeuille.

Vanaf 2019 zal het fonds, in lijn met het ESG-beleidskader, aandacht geven aan een herijking van het stembeleid, de ontwikkeling van engagementbeleid, de selectie van een strategisch thema en de gevolgen voor de beleggingsportefeuille van 'positive screening'. Evaluatie van het gevoerde beleid is onderdeel van de bestuurscyclus.

4.2 Ontwikkeling financieel beleid

Algemeen

Het financieel beleid richt zich op de hoogte van de vastgestelde premie, de (inhaal)indexatie, de solvabiliteit en de berekening van de dekkingsgraad.

Premiebeleid

De vaste premie voor de CDC-regeling is door de arbeidsvoorwaardelijke partijen vastgesteld op 36,3%. Deze premie wordt geheven over de pensioengrondslag exclusief deelnemersbijdragecompensatie (DBC). Het premiepercentage wordt eens in de vijf jaar getoetst aan de verwachting of de premie voldoende is om voor langere tijd de geambieerde pensioenopbouw te kunnen financieren. Eind 2020 zal het fonds de hoogte van de premie opnieuw onderzoeken.

Onderdeel van de vaste premie van 36,3% zijn een opslag voor administratiekosten (afhankelijk van de werkelijke uitvoeringskosten) en een opslag voor premievrijstelling bij arbeidsongeschiktheid van 0,8% van de salarissom exclusief DBC.

Het pensioenfonds verhoogt de vaste pensioenpremie met de vrijwillige deelnemersbijdragen voor:

- het facultatief partnerpensioen (1,6% van de premiegrondslag);
- de Netto Aanvullende Pensioenregeling (NAP);
- de verzekering van het Anw-hiaat (21,40 euro per maand, niveau 2018).

Feitelijke en (gedempte) kostendekkende premie

Het pensioenfonds stelt jaarlijks de kostendekkende premie vast. Het fonds dempt daarbij de jaarlijkse schommelingen van de kostendekkende premie, die optreden door fluctuerende markttrentes.

De demping vindt plaats op basis van het verwachte portefeuillerendement en de voorwaardelijke toekomstige indexatie. Voor de berekening van de voorwaardelijke toekomstige indexatie wordt uitgegaan van:

- een indexatie van actieven op basis van looninflatie tot de pensioendatum en op basis van prijsinflatie na de pensioendatum;
- een indexatie van niet-actieven op basis van prijsinflatie.

Daarbij maakt het fonds gebruik van de wettelijk minimale verwachtingswaarden voor loon- en prijsinflatie.

Naast de gedempte kostendekkende premie berekent het pensioenfonds de kostendekkende premie. Dit gebeurt met de marktrente aan het begin van het boekjaar.

Een uitsplitsing van de kostendekkende en gedempte premie staat in de volgende tabel:

Premie 2018

(bedragen in miljoenen euro's)

	Kosten- dekkende premie	Gedempte premie
Pensioenopbouw	73,8	31,0
Extra pensioenopbouw	0,3	0,2
Individuele salarisontwikkeling	24,8	9,7
Risicopremies overlijden en invaliditeit	5,6	4,4
Opslag voor pensioenuitvoeringskosten (inclusief excassokosten)	5,6	4,5
Solvabiliteitsopslag	29,2	12,6
Voorwaardelijke toekomstige indexatie		14,4
Totaal	139,3	76,8

In 2018 was de feitelijke premie (de door de werkgever betaalde premie) hoger dan de gedempte premie (premie die het pensioenfonds minimaal moet ontvangen). Dit geldt voor zowel de ontvangen premies over verslagjaar 2018 als verslagjaar 2017.

De volgende tabel geeft de berekening van de feitelijke premie weer.

Premie

(bedragen in miljoenen euro's)

	Feitelijk
Reguliere pensioenpremie verslagjaar	89,1
Risicopremies overlijden en invaliditeit	5,7
Opslag voor pensioenuitvoeringskosten (inclusief excassokosten)	5,3
Totaal	100,1

Naast de toets om vast te stellen of de premie kostendekkend is, voert het pensioenfonds nog een extra toets uit om te bepalen of het opbouwpercentage van de pensioenregelingen verlaagd zou moeten worden. Voor deze toets wordt de feitelijke premie vergeleken met een toetspremie. Deze toetspremie is het maximum van:

- de gedempte premie;
- een kostendekkende premie berekend op basis van een rekenrente van 3,2% en een solvabiliteitsopslag van 21,3%.

Als in enig jaar de feitelijke premie lager is dan de toetspremie, kan het fonds de opbouw van de deelnemers verlagen. In 2018 was dit niet aan de orde.

Indexatiebeleid

Het pensioenfonds kent een voorwaardelijk indexatiebeleid. Dit beleid sluit aan bij de wettelijke eisen voor toekomstbestendig indexeren.

Het pensioenfonds streeft er naar:

- de opgebouwde pensioenrechten van actieve deelnemers jaarlijks aan te passen aan de ontwikkeling van de algemene loonronden bij KLM;
- de ingegane pensioenen en de premievrije pensioenrechten jaarlijks aan te passen aan de ontwikkeling van de niet-afgeleide prijsindex.

Het voorwaardelijke karakter van de indexatie betekent dat er geen recht op indexatie bestaat en dat het niet zeker is of en hoeveel indexatie er in de toekomst wordt toegekend. Het bestuur beoordeelt jaarlijks of het pensioenfonds de opgebouwde pensioenrechten van actieve deelnemers, de premievrije pensioenrechten van (actieve en) gewezen deelnemers en de ingegane pensioenen kan verhogen. Dit gebeurt op basis van de financiële positie van het pensioenfonds. Bij deze besluitvorming gaat het pensioenfonds uit van de beleidsdekkingsgraad van het pensioenfonds per 30 november van het voorafgaande jaar. Bij een beleidsdekkingsgraad van 110% of lager is indexatie wettelijk niet toegestaan. Bij een beleidsdekkingsgraad boven 110% zal het pensioenfonds in beginsel de pensioenaanspraken en ingegane pensioenen (gedeeltelijk) indexeren. Het pensioenfonds stelt de indexatie dan zo vast dat het de indexatie naar verwachting in de toekomst kan continueren.

Per 30 november 2018 was de beleidsdekkingsgraad van het pensioenfonds 115,8%. Op basis van de wettelijke rekenregels was er ruimte om 41,79% van de maatstaf te indexeren (zie tabel hieronder). Het bestuur vindt het een bemoedigende ontwikkeling dat het fonds net als vorig jaar voorzichtig kan indexeren.

Het bestuur heeft besloten om per 1 januari 2019 de volgende indexaties toe te kennen:

Indexatie per 1 januari 2019

	Maatstaf		Mate van toekenning	Toegekende indexatie
Opgebouwde pensioenrechten actieven	KLM loonronde	1,50%	41,79%	0,62%
Ingegane en premievrije pensioenaanspraken	Prijsindex	2,10%	41,79%	0,87%

Als gevolg van begin 2018 gemaakte cao-afspraken heeft het bestuur in april 2018 besloten om met terugwerkende kracht tot 1 januari 2018 aan actieven een indexatie van 0,23% toe te kennen. Dit besluit is ook in deze jaarrekening verwerkt.

Gegeven de financiële positie van het pensioenfonds en de lage rente verwacht het fonds dat het de komende jaren geen volledige indexatie kan toekennen.

Inhaalindexatie

Het pensioenfonds kan een achterstand in de indexatie onder voorwaarden inhalen. Voorwaarden zijn dat de beleidsdekkingsgraad hoger is dan de nominale dekkingsgraad van het vereist vermogen (op 30 november 2018 was dit 127,7%) en dat het pensioenfonds de indexatie ook voor de toekomst kan toekennen. Jaarlijks mag een pensioenfonds maximaal een vijfde van het vermogen boven deze grenzen beschikbaar stellen voor inhaalindexatie. De inhaalindexatie geldt voor alle opgebouwde en premievrije aanspraken en voor alle ingegane pensioenen. Gelet op de voorwaarden heeft het pensioenfonds in 2018 geen inhaalindexatie toegekend.

Het pensioenfonds kent indexatieachterstanden. De volgende tabel geeft een overzicht van de beoogde, de feitelijk toegekende en de cumulatieve achterstand van de indexatie.

(in %)

	Actieve deelnemers			Premievrije en gepensioneerde deelnemers		
	Beoogde	Feitelijk toegekende	Cumulatieve achterstand	Beoogde	Feitelijk toegekende	Cumulatieve achterstand
	loonindex	loonindex	loonindex	prijsindex	prijsindex	prijsindex
1 januari 2012	3,03	0,00	3,03	2,30	0,00	2,30
1 januari 2013	0,00	0,00	3,03	2,00	0,00	4,35
1 januari 2014	0,00	0,00	3,03	0,90	0,43	4,84
1 januari 2015	0,00	0,11	2,92	0,70	0,68	4,86
1 januari 2016	0,00	0,00	2,92	0,40	0,00	5,28
1 januari 2017	0,00	0,00	2,92	0,40	0,00	5,70
1 januari 2018	1,00	0,23	3,71	1,30	0,30	6,75
1 januari 2019	1,50	0,62	4,62	2,10	0,87	8,05

Solvabiliteitstoets

Met het uitvoeren van de solvabiliteitstoets bepaalt het pensioenfonds of het voldoende eigen vermogen heeft om risico's te kunnen opvangen. Als maatstaf geldt dat voldoende vermogen aanwezig moet zijn om de kans dat de nominale dekkingsgraad binnen één jaar daalt tot onder 100%, niet groter mag zijn dan 2,5%. Voor het vaststellen van het vereist vermogen en de hieruit af te leiden vereiste dekkingsgraad gebruikt het pensioenfonds de standaardtoets. Uit deze toets bleek dat de vereiste solvabiliteit op basis van de strategische beleggingsportefeuille 762,1 miljoen euro bedroeg aan het einde van 2018. Het feitelijke eigen vermogen van het pensioenfonds was 219,7 miljoen euro ultimo 2018. Er was dus niet voldoende vermogen om alle risico's op te vangen.

4.3 Ontwikkeling communicatiebeleid

Algemeen

Via communicatie wil het pensioenfonds het pensioenbewustzijn bij deelnemers vergroten. Het gaat dan om kennis van de regeling en de verwachte pensioenuitkomst, maar ook om bewustwording van de risico's die horen bij de pensioenopbouw. Daarnaast richt de communicatie zich op het creëren en behouden van draagvlak voor het opbouwen van pensioen bij het pensioenfonds.

Het pensioenfonds hanteert de volgende kernwaarden in zijn communicatiebeleid:

- *Activerend*: het fonds biedt overzicht aan de deelnemer. De deelnemer staat centraal en wordt in zijn of haar kracht gezet voor het maken van bewuste keuzes.
- *Persoonlijk*: het fonds staat niet op afstand, maar dichtbij en kent de deelnemer. Het fonds communiceert door herkenbare situaties te laten zien.
- *Toegankelijk*: deelnemers kunnen het pensioenfonds, het bestuur, BSG en de PIT-ers (leden van de pensioeninformatieteams) gemakkelijk benaderen. Iedereen richt zich klantvriendelijk en met aandacht tot de deelnemer.
- *Modern*: het cabinepersoneel is altijd onderweg en ziet veel van de wereld. Ze weten wat er in de wereld te koop is. Daar past een pensioenfonds bij dat laat zien ook van deze tijd te zijn. Het werkt daarom met moderne middelen voor het maken en onderhouden van contact.

Speerpunten communicatiejaarplan

In het communicatiejaarplan 2018 benoemde het pensioenfonds drie speerpunten voor de communicatieactiviteiten.

1. Deelnemers aan het stuur

Met activerende communicatie wil het pensioenfonds deelnemers stimuleren en ook helpen om met hun pensioen aan de slag te gaan. Tijdens het jaarlijkse event Cabine Pensioenplein is daarom opnieuw de succesvolle workshop 'Maak je persoonlijke Pensioenplaatje' aangeboden. In deze workshop gaan deelnemers actief zelf aan de slag met hun pensioen. Ruim 300 deelnemers bezochten het evenement. In de evaluatie geven ze aan meer inzicht in pensioen te hebben gekregen. Na het event is het pensioenfonds via NWSflits en Facebook verder gegaan met het stimuleren van deelnemers om een persoonlijk pensioenplaatje te maken.

NAP Campagne

Een campagne in augustus en september 2018 heeft deelnemers gewezen op de mogelijkheid om hun inleg in de NAP per 1 oktober te wijzigen. De nieuwe kostenstructuur van de NAP kreeg hierbij extra aandacht. Het filmpje over de NAP is hierop aangepast; onder meer de digitale nieuwsbrief, de website en Facebook zijn ingezet om deelnemers te informeren.

2. Eenvoudiger, concreter en relevanter

Lancering nieuw portaal

In 2018 is een belangrijke stap gezet in de ontwikkeling van het nieuwe deelnemersportaal. In augustus 2018 is MijnKLMPensioen overgezet op een nieuw platform. Begin 2019 volgde de integratie met de website. Zo creëert het pensioenfonds één omgeving: een deelnemersportaal met alle relevante én persoonlijke pensioeninformatie bij elkaar. Ook zijn nieuwe functionaliteiten toegevoegd aan MijnOmgeving. Sinds 1 november 2018 kunnen alle NAP-mutaties online worden doorgegeven, waardoor de formulierestroom niet meer nodig is. Daarnaast is de Pensioenplanner per 1 oktober 2018 uitgebreid met de cao-opties voor deeltijdwerken en de vrijwillige vertrekregeling (VVR).

3. Openheid en zichtbaarheid

In 2018 had het pensioenfonds als doel om deelnemers mee te nemen in de manier waarop pensioen in een CDC-regeling bij een pensioenfonds wordt opgebouwd en welke risico's daarbij horen. Hiervoor is een filmpje gemaakt dat op het Cabine Pensioenplein 2018 voor het eerst is getoond. Door de heldere uitleg in het filmpje kwamen er in het verslagjaar meer vragen van deelnemers over de financiële positie. Ook is er meer aandacht voor dit thema in de andere communicatiemiddelen van het pensioenfonds.

Deelnemersonderzoek 2018

In juli 2018 vond het deelnemersonderzoek plaats. Daarbij toetsten we onder meer de drie speerpunten in het nieuwe communicatie beleidskader 2018-2020:

- Deelnemers aan het stuur;
- Eenvoudiger, concreter en relevanter;
- Openheid en zichtbaarheid.

Het deelnemersonderzoek en de resultaten van de communicatie van afgelopen jaar bevestigden dat de ingezette lijn goed is. Uit het onderzoek bleek dat de deelnemer meer hulp en begeleiding wil (speerpunt Deelnemers aan het stuur). Ook gaf de deelnemer aan behoefte te hebben aan begrijpelijke, relevante en persoonlijke informatie (speerpunt Eenvoudiger, concreter en relevanter). Ook bleek er ruimte om het imago van het pensioenfonds te verbeteren (speerpunt Openheid en zichtbaarheid).

Uit het onderzoek bleek dat de tevredenheid over het pensioenfonds in het algemeen, de pensioenregeling, de dienstverlening en de informatievoorziening onder actieve deelnemers nog steeds goed en stabiel is. Pensioengerechtigden waren met het gemiddelde rapportcijfer van 8,1 (7,7 in 2014) nog meer tevreden dan de actieven (7,5 ten opzichte van 7,6 in 2014). Uitkeringsgerechtigden waren op alle vier aspecten ook meer tevreden dan bij het onderzoek in 2014, alle aspecten hadden een score van 8 of hoger (in 2014 was dit gemiddeld een 7,6).

5 GOVERNANCE

5.1 Inrichting van de governance

Het pensioenfonds voert de door de arbeidsvoorwaardelijke partijen overeengekomen pensioenafspraken uit, na toetsing op uitvoerbaarheid, evenwichtige belangenafweging en wettelijke eisen. Het bestuur is verantwoordelijk voor het prudent beleggen van de pensioengelden, het voeren van een solide financieel beleid, een juiste administratieve uitvoering van de pensioenregeling en de communicatie met belanghebbenden.

Daarnaast bepaalt het bestuur de strategie van het fonds en het te voeren beleid en houdt het toezicht op de uitvoering. Daarbij is risicomanagement een essentieel onderdeel van de bestuursfunctie. Het bestuur legt verantwoording af aan belanghebbenden via het verantwoordingsorgaan en het jaarverslag. Verder communiceert het bestuur periodiek over de financiële positie van het fonds, het gevoerde beleid en de resultaten van dat beleid.

Wijzigingen in het bestuur en het verantwoordingsorgaan

Het bestuur benoemde de heer P.A.M. (Paul) Loven per 1 februari 2018 tot onafhankelijk voorzitter. Daarnaast benoemde het bestuur in december 2018 de heer J. (Jaap-Willem) Verweij – onder voorbehoud van goedkeuring van DNB – als bestuurder van het fonds. DNB heeft op 6 mei 2019 positief besloten over de toetsing van de heer J. (Jaap-Willem) Verweij, waarna het bestuur de benoeming heeft bekrachtigd.

Op 1 juli 2018 startte een nieuwe zittingstermijn van het verantwoordingsorgaan van het pensioenfonds. De samenstelling van het verantwoordingsorgaan bleef ongewijzigd.

De werkzaamheden van het bestuur vinden voor een belangrijk deel plaats in vergaderingen van het bestuur en van bestuurscommissies. Het bestuur heeft op de verschillende beleidsterreinen bestuurscommissies ingesteld, zoals asset liability management (ALM), audit, beleggingen, communicatie, pensioenzaken en risicomanagement. Deze commissies bereiden besluiten voor en zorgen in voorkomende gevallen ook voor de uitvoering van besluiten of het toezicht op de uitvoering.

De bestuurscommissies bestaan over het algemeen uit bestuursleden. De uitvoeringsorganisatie zorgt voor de inhoudelijke en secretariële ondersteuning van de commissies.

Tot 2019 hadden de drie KLM pensioenfondsen één overkoepelende beleggingsadviescommissie. De individuele pensioenfondsen gaan op het gebied van governance meer en meer hun eigen weg. Dat creëert afstand tussen de overkoepelende beleggingsadviescommissie en de beleggingsbesluiten van de drie fondsen. Daarom is in het verslagjaar besloten dat de overkoepelende commissie wordt opgeheven en dat de KLM pensioenfondsen elk een eigen commissie beleggingszaken vormen. Voor het pensioenfonds is in het verslagjaar de fondseigen commissie beleggingszaken ingesteld. Aan deze commissie, die formeel ‘in oprichting’ is, zijn vanaf 2019 twee externe adviseurs verbonden.

Het bestuur moet een aantal bestuursbesluiten, zoals het vaststellen en wijzigen van het communicatiebeleid, de vorm en inrichting van het interne toezicht en het voornemen tot liquidatie, fusie of splitsing van het pensioenfonds, vooraf voor advies voorleggen aan het verantwoordingsorgaan. Verder geeft het verantwoordingsorgaan na afloop van het jaar een oordeel over het gevoerde beleid. Hiervoor vinden er gedurende het jaar gezamenlijke vergaderingen van bestuur en verantwoordingsorgaan plaats of licht een bestuursdelegatie onderwerpen toe in vergaderingen van het verantwoordingsorgaan. Het oordeel van het verantwoordingsorgaan staat in dit jaarverslag.

5.2 Governancetraject

Het bestuur meent dat het huidige paritaire bestuursmodel en de hiermee samenhangende bestuurlijke werkwijze, onder andere als gevolg van toenemende toezichtseisen en de moeite om voldoende capaciteit en kwaliteit in de eigen geledingen te vinden, op termijn onder druk komen te staan. Daarom begon een bestuurlijke werkgroep in de tweede helft van 2016 met een onderzoek naar de mogelijkheden van verbetering van de effectiviteit en efficiëntie van de bestuurlijke organisatie, oftewel de governance van het pensioenfonds. De werkgroep verkende hierbij ook alternatieve bestuursmodellen. Het onderzoek vond plaats onder begeleiding van een externe deskundige.

De werkgroep verkende de knelpunten en stelde in 2017 een lijst op met eisen aan de governance van het pensioenfonds. Ook kwam de werkgroep met voorstellen om de bestaande governance van het pensioenfonds aan te passen, om zo de geïdentificeerde knelpunten op te lossen. Daarnaast verkende de werkgroep diverse bestuursmodellen om te zien of die zouden bijdragen aan het oplossen van knelpunten. Hieruit kwam het omgekeerd gemengd model als voorkeursmodel van de werkgroep naar voren. In een omgekeerd gemengd model bestaat het algemeen bestuur uit uitvoerend bestuurders die de dagelijkse gang van zaken regelen en niet-uitvoerend bestuurders die toezicht houden op de dagelijkse uitvoering. Samen bepalen ze de strategie en het beleid.

Eind 2017 heeft het bestuur ingestemd met de analyse van knelpunten, de voorgestelde oplossingen en de voorkeur voor het omgekeerd gemengd bestuursmodel van de werkgroep. Tevens stemde het bestuur in met een uitwerking van wat het omgekeerd gemengd bestuursmodel concreet voor het fonds zou inhouden.

Nadat tijdens de bestuurlijke beleidsdag in januari 2018 ervaringen waren uitgewisseld met bestuursleden van een ander pensioenfonds met een omgekeerd gemengd bestuursmodel, heeft de door het bestuur in het leven geroepen projectgroep governance onder begeleiding van een externe projectleider de uitwerking van het omgekeerd gemengd bestuursmodel vanaf maart 2018 ter hand genomen.

Het governancetraject is onderwerp van gesprek geweest in nagenoeg alle bestuursvergaderingen van 2018 en een voor bestuursleden georganiseerde informatiebijeenkomst. Na gesprekken met de stakeholders van het pensioenfonds in het derde kwartaal van 2018 over het governancetraject is in het vierde kwartaal van 2018 voor bestuursleden en sleutelfunctionarissen van de uitvoeringsorganisatie een workshop over het voorkeursmodel georganiseerd, waarbij bestuursleden van fondsen met een omgekeerd gemengd bestuursmodel hun ervaringen hebben gedeeld.

De projectgroep governance heeft onder meer voorstellen aan het bestuur voorbereid ten aanzien van bestuurssamenstelling en -omvang, stemrecht van de voorzitter, functieprofielen en functieomschrijvingen van uitvoerend bestuursleden en niet-uitvoerend bestuursleden, beloning van uitvoerend bestuursleden, relatie van bestuur, commissies, externen en uitvoeringsorganisatie en uitgangspunten voor de samenstelling en omvang van de auditcommissie in het omgekeerd gemengd model en heeft ook een kostenraming gemaakt van het voorkeursmodel, vergeleken met de kosten van het bestaande paritair model.

Na grondige voorbereiding, onder meer met betrokkenheid van de stakeholders van het fonds, en zorgvuldige afweging heeft het bestuur in december 2018 besloten om – zo mogelijk – per 1 juli 2019 over te gaan op een omgekeerd gemengd bestuursmodel.

Het bestuur heeft in december 2018 besloten tot een algemeen bestuur van 10 leden. Van deze 10 leden zijn drie leden uitvoerend bestuurders en zeven leden niet-uitvoerend bestuurders. De niet-uitvoerend bestuurders zijn de onafhankelijke voorzitter, die stemrecht heeft, en zes bestuursleden afkomstig uit de pariteit: drie bestuurders namens de werknemers, een bestuurder namens de pensioengerechtigden en twee bestuurders namens de werkgever.

> > > > >

Er komt ook een indeling in drie expertisegebieden: balans- en vermogensbeheer, riskmanagement, en pensioenuitvoering/-juridisch en communicatie. Aan elk expertisegebied zijn een uitvoerend bestuurder en twee niet-uitvoerend bestuurders verbonden.

De bestaande commissiestructuur van het pensioenfonds wordt in het omgekeerd gemengd bestuursmodel afgeschaft, met uitzondering van de nieuwe, externe auditcommissie.

De auditcommissie vormt het adviesorgaan van de niet-uitvoerend bestuursleden.

De bestaande structuur van bestuur en de raad van toezicht blijft in stand tot het moment dat het pensioenfonds overstapt op het omgekeerd gemengd model.

De projectgroep governance zal enkele aspecten van het omgekeerd gemengd model, zoals de nadere invulling van de auditcommissie en de invulling van het plaatsvervangerschap van bestuursleden, nader uitwerken. Dat gebeurt tijdens de implementatiefase van het governancetraject, die begin 2019 van start is gegaan, en in afstemming met enkele stakeholders van het pensioenfonds.

5.3 Geschiktheid

Op grond van de wet moet een bestuur geschikt zijn voor de 'uitoefening van het bedrijf van pensioenfonds'. Op basis daarvan moeten de individuele bestuurders voldoende kennis hebben, over de juiste vaardigheden en competenties beschikken en blijf geven van professioneel gedrag. Voorafgaande aan hun benoeming toetst DNB bestuursleden hierop. Het pensioenfonds heeft zelf invulling gegeven aan het geschiktheidsvereiste. De profielschets voor het bestuur bevat de vereiste kennis en ervaring en de noodzakelijke competenties.

Als onderdeel van het opvolgingsbeleid biedt het bestuur bestuurskandidaten via het toehoorderschap de mogelijkheid om scholing en ervaring op te doen. In het verslagjaar nam één kandidaat-bestuurslid als toehoorder deel aan de bestuursactiviteiten.

Bestuurlijke zelfevaluatie

Het bestuur heeft in het laatste kwartaal van 2018 en begin 2019 zijn eigen functioneren geëvalueerd. Hierbij hebben bestuursleden een online vragenlijst ingevuld en zijn er met alle bestuursleden aanvullende gesprekken gevoerd. Het bestuur heeft eind 2018 een terugkoppeling ontvangen van de uitkomsten en rode draden van de gegeven antwoorden en gevoerde gesprekken. Deze terugkoppeling is begin 2019 gevolgd door nadere verdieping op de zelfevaluatie in het bestuur.

Het bestuur heeft onder meer de voorbereiding van vergaderingen, de vergaderorde, de rolinvulling van bestuursleden, de vicevoorzitters en de onafhankelijke voorzitter, de informatievoorziening, de kwaliteit van de besluitvorming, de uitvoering van besluiten en acties en het functioneren van het bestuur als geheel besproken en een aantal actiepunten geformuleerd. Hierbij is ook vooruitgekeken naar het besturen van het fonds in het nieuwe bestuursmodel.

5.4 Uitvoering en uitbesteding

Het pensioenfonds streeft naar hoogwaardige dienstverlening aan de belanghebbenden en optimale ondersteuning van het bestuur. Voor een hoge kwaliteit van pensioen- en vermogensbeheer is een professionele organisatie nodig. Deze moet beschikken over de benodigde deskundigheid en een passende infrastructuur om de activiteiten van het pensioenfonds adequaat en tegen aanvaardbare kosten uit te voeren en het bestuur te ondersteunen.

Het fonds heeft samen met het Algemeen Pensioenfonds KLM en het Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM pensioenuitvoerder Blue Sky Group (BSG) opgericht. De drie pensioenfonds zijn aandeelhouder van deze onderneming. Belangrijk voordeel van deze constructie is dat de uitvoerder bekend is met de context en belangen van het fonds. Naast zijn invloed als grote klant heeft het pensioenfonds via het aandeelhouderschap invloed op, maar ook verantwoordelijkheid voor de kwaliteit en continuïteit van de uitvoeringsorganisatie.

Het bestuur kwalificeert de relatie met BSG als een strategisch partnerschap. De keuze voor een strategische partnerrelatie houdt in dat het pensioenfonds werkzaamheden in beginsel voor lange termijn belegt bij de partnerorganisatie. Hierbij moet BSG vanzelfsprekend voldoen aan de gestelde uitgangspunten en criteria. De uitbesteding vindt plaats met overeenkomsten die marktconform zijn qua diensten, service en tarieven.

Strategische oriëntatie 2025

In 2018 ontwikkelde de uitvoeringsorganisatie een visie en strategie voor de komende jaren. In zijn rol van aandeelhouder werd het fonds op verschillende momenten bij de strategievorming betrokken. Na bespreking van de strategische oriëntatie 2025 in de aandeelhoudersvergadering beoordeelde het bestuur in september 2018 of:

- de strategie van BSG aansluit op de strategie van het fonds;
- aan de voorwaarden wordt voldaan om de strategische relatie te continueren;
- de werkzaamheden van het pensioenfonds juist worden uitgevoerd, in lijn met de missie, visie, strategie en het beleid van het fonds.

Deze vragen zijn door het bestuur positief beantwoord. Na accordering van de strategie door de aandeelhouders heeft BSG de uitvoering ter hand genomen.

Onderuitbesteding

Eind 2017 besloot de uitvoeringsorganisatie tot uitbesteding van het datacenter aan een externe IT service provider, teneinde toekomstige beschikbaarheid en veiligheid van de systemen beter te waarborgen. De feitelijke uitbesteding werd in 2018 gefaseerd gerealiseerd.

Het bestuur is goed betrokken bij deze uitbesteding. In opdracht van het bestuur heeft eind 2017 een externe auditor een audit uitgevoerd op de risico's en risicobeheersing van dit uitbestedingsproject. De Audit Commissie van het fonds is door middel van rapportages van BSG en gesprekken met de directie steeds op de hoogte gehouden van de voorbereidingen en de gefaseerde transitie. In de tweede helft van 2018 is geconstateerd dat de transitie zonder problemen is verlopen en dat alle systemen naar behoren functioneren.

De uitvoeringsorganisatie besteedt ook andere activiteiten uit, zoals de 'verloning' van de pensioenuitkeringen (RAET B.V.) en het beheer van de pensioenplanner (ActuIT B.V.), websites (Finalist B.V.), bestuursportaal (METT) en de productie van de UPO (T&T B.V.).

5.5 Externe relaties

Het pensioenfonds is aangesloten bij de Pensioenfederatie. Deze koepelorganisatie behartigt de gezamenlijke belangen van pensioenfondsen bij de Nederlandse en Europese overheden en toezichthouders. Een bestuurslid en functionarissen van de uitvoeringsorganisatie zijn lid van verschillende commissies van de Pensioenfederatie.

5.6 Gedragsregelingen

Code Pensioenfondsen

Voor het pensioenfonds geldt de Code Pensioenfondsen. Deze geeft nadere invulling aan de wetgeving voor de besturing van pensioenfondsen. De wetgever heeft bepaald dat de Code de principes weergeeft voor goed pensioenfondsbestuur zoals bedoeld in artikel 33, tweede lid van de Pensioenwet. Hieruit volgt dat pensioenfondsen de Code moeten uitvoeren. Het betekent niet dat het fonds alle normen strikt moet volgen. De Code gaat uit van het zogenoemde 'pas toe of leg uit'-beginsel. Dat betekent dat het pensioenfonds kan afwijken van de normen in de Code, maar deze afwijking dan moet motiveren en uitleggen aan belanghebbenden.

> > > > >

De sector heeft een commissie ingesteld om de naleving van de Code door de fondsen kritisch te beoordelen en daarover te rapporteren. Deze Monitoring Commissie deed in haar nalevingsrapport over 2016/2017 de aanbeveling om meer aandacht te besteden aan diversiteit in de samenstelling van besturen, het interne toezicht actief te betrekken bij de invulling van de normen uit de Code en een gezamenlijke site te ontwikkelen voor rapportage over de Code en het delen van ervaringen en goede praktijkvoorbeelden.

Op basis van de praktijkervaringen in de afgelopen jaren en de bevindingen van de Monitoring Commissie zijn de Stichting van de Arbeid en de Pensioenfederatie voornemens in 2019 tot een fundamentele herziening van de Code Pensioenfondsen te komen. In afwachting daarvan is in het najaar van 2018 een beperkte, tussentijdse aanpassing doorgevoerd. De veranderingen zijn merendeels redactioneel of betreffen de opzet van de Code. Daarnaast zijn er drie meer inhoudelijke aanpassingen. Zo heeft de Code nu een indeling langs acht bestuurlijke thema's, is het aantal normen teruggebracht van 83 naar 65 en zijn de normen voor zelfevaluatie van het bestuur, het intern toezicht en het verantwoordingsorgaan gewijzigd.

Pensioenfondsen is verzocht over 2018 te rapporteren aan de hand van de nieuwe opzet. Dit geldt niet voor de nieuwe normen. Naast het uitleggen van eventuele afwijkingen is het de bedoeling dat fondsen rapporteren over de wijze waarop ze invulling geven aan de verschillende normen. Het pensioenfonds wil daar over 2019 invulling aan geven en beperkt zich in dit verslag tot een motivering van nog bestaande afwijkingen en het signaleren van de nieuwe normen en bestaande onderwerpen die mogelijk uitleg behoeven.

Nieuw in de Code is dat het bestuur een stappenplan opstelt om de diversiteit te bevorderen (norm 33). Verder is nieuw dat leden van het verantwoordingsorgaan door het bestuur worden benoemd en worden ontslagen door het verantwoordingsorgaan. In uitzonderlijke situaties kan het bestuur in overleg met het intern toezicht een lid van het verantwoordingsorgaan ontslaan (norm 39). Tot slot rapporteert het intern toezicht over de toepassing en naleving van de Code door het fonds (norm 47). Het pensioenfonds rapporteert met ingang van volgend jaarverslag over deze drie inhoudelijke wijzigingen en over de bestuurlijke thema's.

Van de volgende normen week het pensioenfonds in 2018 af:

- *Zorgvuldig benoemen: diversiteit (norm 33)*

Het verantwoordingsorgaan voldoet niet aan de norm dat er ten minste één persoon jonger dan 40 jaar zitting heeft. Aan de genormeerde diversiteit naar geslacht wordt wel voldaan. Het bestuur heeft in de tweede helft van 2017 een diversiteitsbeleid vastgesteld en aangegeven hoe het hieraan in de praktijk invulling wil geven. Voor de huidige zittingstermijn van het verantwoordingsorgaan, die op 1 juli 2018 van start ging, zijn geen leden jonger dan 40 jaar benoemd.

- *Zorgvuldig benoemen: zittingsduur (norm 34)*

Op grond van deze norm wordt een bestuurslid ten hoogste tweemaal herbenoemd. Dit is ook de hoofdregel in de statuten van het pensioenfonds. Deze voorzien echter ook in de mogelijkheid om in bijzondere gevallen een extra herbenoeming te doen. Hierdoor wijkt het pensioenfonds strikt genomen af van de norm. Motivering van het bestuur is dat strikte handhaving van de maximum termijn in strijd kan zijn met de continuïteit van het pensioenfonds. Indien dat in het belang van het pensioenfonds is, moet de mogelijkheid bestaan een geschikte bestuurder langer te binden.

Gedragscode

Voor de leden van het bestuur geldt een gedragscode. Deze code moet (de schijn van) belangenverstrengeling en ongeoorloofde handelingen, zoals koersmanipulatie, voorkomen. Door de uitbesteding aan de uitvoeringsorganisatie hebben bestuursleden geen directe betrokkenheid bij het aangaan van zakelijke relaties of (voorgenomen) beleggingstransacties. Ook beschikken zij hierdoor niet over vertrouwelijke marktinformatie.

> > > > >

Vanwege de zelfevaluatie van het risico van belangenverstrengeling kent het pensioenfonds een op onderdelen aangescherpt beleid voor (melding van) nevenfuncties, privérelaties en privébelangen.

Bestuursleden hebben de jaarlijkse verklaring over de naleving van de gedragscode ondertekend en hun eventuele nevenactiviteiten gemeld. Deze staan in bijlage Functies en nevenfuncties bestuur.

Mede vanuit de vergunningen van de Wet op het financieel toezicht (Wft) geldt voor de medewerkers van de uitvoeringsorganisatie een eigen gedragscode. Deze voldoet aan de door de AFM gestelde eisen. De code omvat ook een insiderregeling voor het voorkomen van (de schijn van) handel met voorwetenschap. Naast de algemene gedragscode heeft de uitvoeringsorganisatie een code voor internetgebruik en e-mail, een klokkenluidersregeling en een incidentenregeling.

In 2018 waren er geen situaties die aanleiding gaven tot acties van de compliance officer van het pensioenfonds. Deze functionaris is door het fonds aangesteld om toe te zien op de naleving van wet- en regelgeving binnen de organisatie. De uitvoeringsorganisatie heeft een eigen compliance officer. Het fonds integreert de conclusies van de compliance officer van de uitvoeringsorganisatie in de rapportage van de compliance officer van het bestuur.

5.7 Melding onregelmatigheden

In 2018 waren er geen meldingen op basis van de incidentenregeling of de klokkenluidersregeling van het pensioenfonds.

5.8 Privacybeleid

Op 25 mei 2018 is de Algemene Verordening Gegevensbescherming in werking getreden. Het fonds had zich hier tijdig op voorbereid, waardoor het voor de datum van inwerkingtreding beschikte over een adequaat privacybeleid en de vereiste procedures. Het bestuur benoemde de heer mr. P. Paanen tot privacy officer van het fonds.

In december 2018 ontving het bestuur de eerste privacyrapportage van de privacy officer. Deze betrof met name de tijdige implementatie van de nieuwe regelgeving door het opstellen van het privacybeleid, procedures voor inzage en voor datalekken, communicatie (privacy statements) en verwerkersovereenkomsten.

Voor het pensioenfonds werden in 2018 geen datalekken gemeld.

5.9 Beheerst beloningsbeleid

Voor pensioenfondsen is een beloningsbeleid wettelijk verplicht. Dat beleid heeft als doel het voorkomen van het nemen van te grote risico's vanwege beloningselementen, zoals bonussen. Het pensioenfonds hanteert het volgende beloningsbeleid:

- *Beloning van het pensioenfondsbestuur*

Bestuurders kunnen aanspraak maken op een vergoeding als tegemoetkoming voor de tijd die ze besteden aan het pensioenfonds en de verantwoordelijkheid die ze dragen. In 2018 bedroeg deze tegemoetkoming 6.310 euro bruto per jaar, met de mogelijkheid van verhoging voor enkele specifieke functies tot 8.570 euro bruto of 10.870 euro bruto per jaar.

Het fonds leidde de hoogte van de vergoedingen in 2008 af van de toenmalige SER-regeling voor vacatiegelden. De vergoeding voor werkgeversleden in het bestuur betaalt het fonds aan KLM N.V. Er is geen sprake van bonussen of ontslagvergoedingen.

Verder kunnen bestuursleden aanspraak maken op een vaste kostenvergoeding voor gebruik van privé-apparatuur, telefoon- en internetkosten en abonnementen. Ook hebben ze recht op een

kilometervergoeding voor de reiskosten voor het bijwonen van pensioenfondsactiviteiten.

De kostenvergoeding bedraagt 1.300 euro bruto per jaar. Van verdere declaratie van gemaakte kosten is geen sprake.

- *Beloning van externe deskundigen*

Het pensioenfonds zet externe deskundigen in, bijvoorbeeld voor beleggingsadvies en intern toezicht. Zij krijgen een beloning op basis van een marktconform tarief (1.270 euro per dagdeel). De externe voorzitter ontvangt een vaste vergoeding, die eveneens gebaseerd is op een marktconform tarief en zijn urenbesteding. Er is geen sprake van bonussen of ontslagvergoedingen.

- *Beloning bij de uitvoeringsorganisatie*

Het pensioenfonds besteedt een belangrijk deel van zijn werkzaamheden uit aan BSG. BSG kan op onderdelen van de uitvoering ook gebruikmaken van derden.

Het pensioenfonds zorgt ervoor dat het zicht heeft op het beloningsbeleid van de partijen aan wie het werkzaamheden heeft uitbesteed. Ten aanzien van prestatiegericht (variabele) beloning hanteert het pensioenfonds als uitgangspunten dat:

- er tussen de vaste en de variabele beloning een passende verhouding is;
- de variabele beloning in redelijke verhouding staat tot de geleverde prestatie;
- de variabele beloning niet gerelateerd is aan de financiële resultaten van het pensioenfonds.

BSG verstrekt informatie over haar beloningsbeleid en eventuele wijzigingen daarin aan het pensioenfonds. Het beloningsbeleid van BSG kent naast een vaste beloning een variabele beloning. De variabele beloning is verbonden aan targets en bedraagt maximaal 10% van het vaste inkomen. Bij een aantal functies is dit maximaal 20%. De variabele beloning staat in redelijke verhouding tot de prestatie en de vaste beloning. Daarbij is de variabele beloning niet gerelateerd aan de financiële resultaten van het pensioenfonds of de beleggingspools waarin het pensioenfonds participeert. BSG voldoet aan de Regeling beheerst beloningsbeleid Wft 2017.

In 2018 betaalde het pensioenfonds afgerond 120.000 euro (2017: 136.000 euro) aan vergoedingen voor bestuursleden (inclusief de voorzitter) en afgerond 85.000 euro (2017: 73.000 euro) aan externe deskundigen. Deze bedragen zijn voor zover van toepassing inclusief btw.

5.10 Sancties

In 2018 kreeg het pensioenfonds geen boetes of dwangsommen opgelegd. Evenmin was er sprake van andere maatregelen, zoals een aanwijzing van de toezichthouder of het aanstellen van een bewindvoerder of curator.

6 KOSTEN

Dit hoofdstuk geeft inzicht in de kosten van het pensioenfonds. Hierbij hanteert het fonds de Aanbevelingen Uitvoeringskosten van de Pensioenfederatie. De kosten van het pensioenfonds bestaan uit de kosten voor de pensioenuitvoering, de kosten voor het vermogensbeheer en de transactiekosten van het vermogensbeheer. De kosten van bestuur en financieel beheer worden voor 60% toegerekend aan pensioenuitvoering (kosten per deelnemer) en voor 40% aan vermogensbeheer. De verdeelsleutel is afgeleid van de gemiddelde bestuurlijke jaaragenda (bestuurs- en commissievergaderingen en behandelde onderwerpen) over een periode van vijf jaar en de daaraan gerelateerde bestuursondersteuning.

6.1 Kosten pensioenuitvoering

De uitvoeringskosten worden betaald door het pensioenfonds. Een deel van de uitvoeringskosten heeft direct te maken met zichtbare activiteiten. Denk daarbij aan het administreren en uitkeren van de pensioenen, de communicatie met deelnemers, voorbereiden van vergaderingen en het maken van het jaarverslag. Op deze kosten heeft het bestuur invloed.

Daarnaast zijn er directe kosten die het bestuur niet kan beïnvloeden. Voorbeelden hiervan zijn de kosten van het externe toezicht: de jaarlijkse heffingen, de informatievoorziening van toezichthouders en de medewerking aan toezichtonderzoeken. Ook de kosten van het interne toezicht (de wettelijk voorgeschreven jaarlijkse visitatie) en die van de certificerend actuaris en accountant horen hierbij.

Verder leidt nieuwe wetgeving regelmatig tot wijziging van de pensioenregeling of aanpassingen van processen of procedures. De kosten daarvan kan het fonds maar beperkt beïnvloeden.

De totale directe kosten (beïnvloedbaar en niet-beïnvloedbaar) bedragen 846 duizend euro, waarvan 508 duizend euro (60%) wordt toegerekend aan pensioenuitvoering.

De volgende tabel geeft de uitvoeringskosten weer, uitgesplitst naar de verschillende functies in het fonds (bedragen in miljoenen euro's):

	2018	2017
Pensioenadministratie	2,8	2,8
Communicatie en Bestuursondersteuning	0,9	1,2 ⁵
Bestuur en beheer pensioenfonds	0,2	0,2
Extern advies	0,1	0,1
Extern toezicht	0,1	0,1
Overig ⁶	0,1	0,1
Totale uitvoeringskosten	4,2	4,5

⁵ De hoogte van deze kosten houdt mede verband met de implementatie van de CDC-regeling in 2017.

⁶ Betreft accountant, certificerend actuaris en contributies en bijdragen.

De volgende tabel geeft een overzicht van de kosten van de pensioenuitvoering en de kosten per deelnemer. Het fonds past de Aanbevelingen Uitvoeringskosten van de Pensioenfederatie over de wijze van bepalen van het aantal deelnemers toe. Daaruit volgt dat de gepresenteerde kosten inclusief btw en eventuele eenmalige activiteiten zijn. Deze worden hierna nader toegelicht.

	2018	2017
Kosten pensioenuitvoering (in miljoenen euro's)	4,2	4,5
Gemiddeld aantal actieve deelnemers en pensioen-gerechtigden	11.410	10.880
Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (in euro's)	372	419
Btw pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (in euro's)	56	65
Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer excl. btw (in euro's)	316	354
Eenmalige pensioenuitvoeringskosten per deelnemer excl. btw (in euro's)	35	66
Reguliere pensioenuitvoeringskosten per deelnemer excl. btw (in euro's)	281	288

Toelichting ontwikkeling uitvoeringskosten

Vanaf 1 januari 2017 brengt BSG btw in rekening over verschillende uitbestede diensten. Dit leidt tot een structurele toename van de uitvoeringskosten.

In de totale kosten pensioenadministratie van 2,8 miljoen euro zit ongeveer 0,49 miljoen euro btw. In de totale kosten communicatie en bestuursondersteuning van 1,5 miljoen euro zit 0,26 miljoen euro btw. 60% van de communicatie en bestuurskosten wordt toegerekend aan pensioenuitvoering. Dit betekent dat de totale btw in de kosten per deelnemer 0,65 miljoen euro bedraagt (56 euro per deelnemer). Zonder btw zouden de kosten per deelnemer 316 euro bedragen.

Het pensioenfonds is in 2017 gestart met een onderzoek naar de mogelijkheden om de btw-last te mitigeren. Vanaf het derde kwartaal 2017 wordt er elk kwartaal een bezwaarschrift c.q. verzoek om teruggaaf inzake aangifte omzetbelasting ingediend.

Eenmalige kosten

De totale kosten pensioenuitvoering van 2,8 miljoen euro bevatten 0,4 miljoen (35 euro per deelnemer) eenmalige kosten voor het implementeren van uitvoeringsconsequenties en overige werkzaamheden pensioenadministratie. De totale kosten communicatie en bestuursondersteuning van 1,5 miljoen euro bevatten geen eenmalige kosten.

6.2 Kosten vermogensbeheer

De volgende factoren bepalen in belangrijke mate de hoogte van de vermogensbeheerkosten:

- beleggingsmix;
- schaalgrootte;
- mate van actief of passief beheer;
- mate van directe of indirecte beleggingen.

Bij de besluitvorming over de beleggingsmix wordt wel rekening gehouden met de kosten, maar deze zijn daarvoor niet doorslaggevend. Door de beleggingsportefeuille samen te voegen (poolen) met die van Algemeen Pensioenfonds KLM, Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM en een aantal andere, kleinere partijen in beleggingsfondsen (pools) kunnen schaalvoordelen worden gerealiseerd. De mate van actief beheer of passief beheer is stuurbaar. Binnen de beleggingsportefeuille is sprake van zowel actief als passief beheer. Verreweg het grootste deel van de beleggingsportefeuille bestaat uit directe beleggingen, vooral beursgenoteerde aandelen en beursgenoteerde obligaties. De portefeuilles niet-beursgenoteerd

vastgoed, niet-beursgenoteerde aandelen (private equity) en hypothecaire leningen betreffen indirecte beleggingen (fund-of-fundstructuren). Een klein deel van de portefeuilles beursgenoteerd vastgoed en beursgenoteerde aandelen bestaat eveneens uit indirecte beleggingen.

De kosten vermogensbeheer worden berekend op basis van het zogenoemde look-through-principe. Dit wil zeggen dat de vermogensbeheerkosten van alle lagen van structuren zoveel mogelijk inzichtelijk worden gemaakt. Naast de aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten wordt dus ook het aandeel in de onderliggende vermogensbeheerkosten van beleggingsfondsen in aanmerking genomen. De door de operationele managers in rekening gebrachte beheervergoeding vormt de belangrijkste kostencategorie. Verreweg het grootste deel hiervan betreft een vaste fee op basis van het beheerde vermogen en is dus onafhankelijk van de prestatie van de vermogensbeheerder. Een klein deel van de beheervergoeding is wel prestatieafhankelijk. Andere vermogensbeheerkosten zijn onder meer kosten van fiduciair beheer, bewaarloon van de custodian, advieskosten, controlekosten, toezichtkosten, kosten van securities lending en (toegerekende) kosten van bestuur en financieel beheer.

De kosten vermogensbeheer bedragen in totaal 17,8 miljoen euro (2017: 16,6 miljoen euro):

	2018	2017
Vergoeding operationeel vermogensbeheer	10,5	10,6
Vergoeding fiduciair vermogensbeheer (BSG)	5,3	3,5
Overig	2,0	2,5
Totaal	17,8	16,6

In het volgende overzicht zijn de kosten vermogensbeheer per beleggingscategorie en gerelateerd aan het gemiddeld belegd vermogen weergegeven (bedragen in miljoenen euro's):

	Gemiddeld belegd vermogen	Beheer- vergoeding	Prestatie- afhankelijk	Overig	Totaal kosten	Relatief (%)
2018						
Vastgoed						
Beursgenoteerd	108	0,1	–	0,1	0,2	0,19
Niet-beursgenoteerd	209	1,9	0,2	1,3	3,4	1,63
Totaal	317	2,0	0,2	1,4	3,6	1,14
Aandelen						
Beursgenoteerd	1.379	3,6	0,2	2,8	6,6	0,48
Niet-beursgenoteerd	71	1,5	0,3	1,0	2,8	3,94
Totaal	1.450	5,1	0,5	3,8	9,4	0,65
Vastrentende waarden						
Beursgenoteerd	1.152	1,9	–	1,3	3,2	0,28
Onderhands	280	0,8	–	0,8	1,6	0,57
Totaal	1.432	2,7	–	2,1	4,8	0,34
Totaal	3.199	9,8	0,7	7,3	17,8	0,55
2017						
Vastgoed						
Beursgenoteerd	130	0,2	–	0,1	0,3	0,23
Niet-beursgenoteerd	158	1,7	0,3	0,9	2,9	1,84
Totaal	288	1,9	0,3	1,0	3,2	1,11
Aandelen						
Beursgenoteerd	1.326	3,8	0,2	2,6	6,6	0,50
Niet-beursgenoteerd	49	1,7	–	0,8	2,5	5,07
Totaal	1.375	5,5	0,2	3,4	9,1	0,66
Vastrentende waarden						
Beursgenoteerd	1.037	2,0	–	1,2	3,2	0,31
Onderhands	263	0,7	–	0,4	1,1	0,42
Totaal	1.300	2,7	–	1,6	4,3	0,33
Totaal	2.963	10,1	0,5	6,0	16,6	0,56

De vermogensbeheerkosten zijn relatief licht gedaald ten opzichte van vorig jaar. Hiervoor is een aantal redenen te noemen. Allereerst zijn er betere tarieven afgesproken voor het bewaarloon. Daarnaast zorgde de sterkere euro gedurende het jaar voor valutavoordeel. Veel kosten worden afgerekend in buitenlandse valuta; deze werden tegen een betere omrekenkoers naar euro's berekend. Als laatste zijn de kosten voor illiquide assets gestegen, maar minder hard dan het geïnvesteerde vermogen. Veel kosten worden gerelateerd aan gecommiteerd kapitaal. Dit kapitaal is weer volgestort in 2018, waardoor de kosten relatief lager uitkomen.

De verlaging van de kosten wordt deels teniet gedaan door een hogere allocatie van overheadkosten van de uitvoerder.

6.3 Transactiekosten

De transactiekosten worden eveneens berekend op basis van het look-through-principe. Dit wil zeggen dat in geval van beleggingsfondsen behalve de in- en uitstapvergoedingen ook het aandeel in de door de beleggingsfondsen gemaakte aan- en verkoopkosten in aanmerking wordt genomen. Bij fund-of-fundstructuren worden de in- en uitstapvergoedingen hierin begrepen. De berekende kosten worden verlaagd met het aandeel in de in- en uitstapvergoedingen van de beleggingsfondsen, die voor het beleggingsfonds immers opbrengsten vormen.

De transactiekosten bedroegen in totaal 4,6 miljoen euro (2017: 5,8 miljoen euro):

	2018			2017		
	Gemiddeld belegd vermogen	Kosten	Relatief (%)	Gemiddeld belegd vermogen	Kosten	Relatief (%)
Vastgoed	317	0,3	0,09	288	0,3	0,11
Aandelen	1.450	1,7	0,12	1.375	2,4	0,18
Vastrentende waarden	1.432	2,0	0,14	1.300	2,7	0,21
Totaal excl. derivaten	3.199	4,0	0,13	2.963	5,4	0,18
Derivaten		0,6	0,01		0,4	0,01
Totaal	3.199	4,6	0,14	2.963	5,8	0,19

De transactiekosten waren lager dan in 2017. Voor aandelen had dit vooral te maken met minder transacties in opkomende markten. Bij vastrentende waarden komt dit vooral door een lagere bied/laatkoers in de markt. Over het algemeen hadden de transacties in het buitenland in alle categorieën een gunstigere omrekenkoers naar de sterkere euro dan in 2017. De transactiekosten op derivaten stegen iets door de verdere afbouw van de renteafdekking.

6.4 Verhouding rendement en kosten

Het volgende overzicht geeft een indicatie van de verhouding tussen het totaalrendement en zowel de vermogensbeheerkosten als de transactiekosten:

(in %)	2018	2017
Bruto totaalrendement	-2,9	9,3
Kosten vermogensbeheer	-0,5	-0,6
• Vergoeding operationeel vermogensbeheer	-0,3	-0,5
• Vergoeding fiduciair vermogensbeheer	-0,2	-0,1
Transactiekosten	-0,1	-0,2
Netto totaalrendement	-3,5	8,5
Vergoeding fiduciair vermogensbeheer	0,2	0,1
Netto totaalrendement excl. vergoeding fiduciair vermogensbeheer	-3,3	8,6

In bovenstaand overzicht zijn de kosten voor vermogensbeheer opgesplitst in een vergoeding voor operationeel beheer en een vergoeding voor fiduciair beheer. Laatstgenoemde vergoeding wordt bij het nettorendement opgeteld om aan te sluiten bij de kerncijfers van het fonds, zoals weergegeven in het begin van dit jaarverslag.

7 RISICOMANAGEMENT

7.1 Risicobeleid

Het bestuur is verantwoordelijk voor de risicomanagementorganisatie en de beheersing van de risico's waaraan het pensioenfonds is blootgesteld. Het fonds werkt met integraal risicomanagement (IRM). Integraal benadrukt dat het gaat om het managen van alle verschillende risicogebieden in onderlinge samenhang.

Risicoprofiel

Het pensioenfonds heeft het integraal risicomanagement ingericht volgens de richtlijnen van toezichthouder DNB (waaronder de risicoanalysemethode FIRM) en artikel 143 Pensioenwet ('een pensioenfonds richt zijn organisatie zodanig in dat deze een beheerste en integere bedrijfsvoering waarborgt'). Daarnaast gaat het pensioenfonds uit van de beginselen van het COSO ERM-raamwerk (ERM: Enterprise Risk Management) voor het beoordelen en inrichten van risicomanagement, de ISO-kwaliteitseisen en best practices. Het pensioenfonds onderscheidt de volgende financiële en niet-financiële risico's:

Financiële risico's

Financiële risico's zijn risico's die direct slaan op de financiële positie van een pensioenfonds. Het fonds hanteert hiervoor de volgende indeling:

1. rentemismatchrisico;
2. inflatierisico;
3. aandelen- en vastgoedrisico;
4. valutarisico;
5. kredietrisico en tegenpartijrisico;
6. verzekeringstechnisch risico;
7. concentratierisico;
8. actief risico;
9. risico's van derivaten;
10. liquiditeitsrisico.

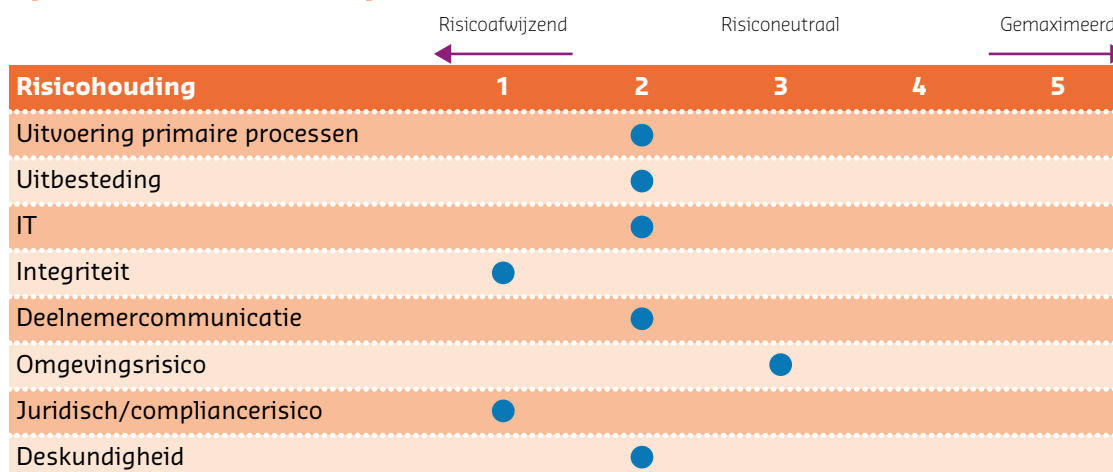
Niet-financiële risico's

De term 'niet-financieel' bij niet-financiële risico's betekent niet dat deze risico's geen financiële schade kunnen veroorzaken bij het fonds. Het zegt alleen dat er geen rechtstreekse relatie is tussen deze risico's en de financiële positie van het fonds. Het fonds onderscheidt de volgende niet-financiële risico's:

11. uitbestedingsrisico;
12. operationeel risico;
13. juridisch risico;
14. IT-risico;
15. omgevingsrisico;
16. integriteitsrisico.

Redenerend vanuit de missie, visie en strategie heeft het fonds in 2018 voor alle niet-financiële risico's een risicohouding vastgesteld inclusief risicotoleranties. Hiermee vergroot het fonds zijn mogelijkheden tot risicosturing voor de niet-financiële risico's.

Figuur: overzicht risicohouding niet-financiële risico's

Risicobeschrijving

Hierna worden de risicocategorieën weergegeven en de wijze waarop het bestuur het beleid voor de beheersing van de financiële en niet-financiële risico's vorm heeft gegeven.

Financiële risico's

1. Rentemismatchrisico

Het pensioenfonds is gevoelig voor wijzigingen in de marktrente, omdat de rentegevoeligheid van de beleggingen en die van de verplichtingen niet gelijk zijn. Dit rentemismatchrisico vangt het fonds op door een belangrijk deel van de vastrentendewaardenportefeuille te beleggen in langlopende staatsobligaties. Daarnaast gebruikt het fonds renteswaps voor een verdere beperking van het mismatchrisico. Het fonds voert een dynamisch renteafdeckingsbeleid, waarbij de hoogte van de renteafdekking afhankelijk is van het niveau van de rente. Het pensioenfonds voert maandelijks een renteafdeckingsberekening uit, op basis waarvan het renteafdeckingspercentage wordt gemonitord.

2. Inflatierisico

De koopkracht van de door deelnemers opgebouwde pensioenaanspraken is gevoelig voor de inflatie. Het pensioenfonds heeft als ambitie een waardevast pensioen te kunnen betalen, en daarvoor de pensioenaanspraken te indexeren met de stijging van het prijspeil dan wel met de algemene loonronde van KLM. Om dit mogelijk te maken heeft het fonds in de beleggingsstrategie oog voor de inflatiegevoeligheid van de beleggingen. Daarbij spelen onder andere beleggingen in inflation linked bonds, aandelen en vastgoed een rol.

3. Aandelen- en vastgoedrisico

Het aandelen- en vastgoedrisico is het risico van daling van de marktprijzen. Het fonds beheerst dit risico door goed te spreiden binnen de beleggingsportefeuille (diversificatie).

4. Valutarisico

Het pensioenfonds belegt ook in beleggingsinstrumenten gedenomineerd in niet-euro valuta's. Hierdoor is het fonds gevoelig voor koersschommelingen van de betreffende valuta ten opzichte van de euro. Om dit valutarisico te beheersen, hanteert het fonds een valuta-afdeckingsbeleid voor de Amerikaanse dollar, het Britse pond, de Japanse yen, de Zweedse kroon, de Canadese dollar en de Australische dollar.

5. Kredietrisico en tegenpartijrisico

Kredietrisico is het risico dat een belegging in vastrentende waarden (lening, deposito of obligatie) in waarde daalt door een faillissement of een verslechtering van de kredietwaardigheid. Het fonds beheerst dit risico voor de gehele portefeuille voornamelijk door te zorgen voor een goede spreiding over verschillende landen, sectoren en bedrijven.

> > > > >

De kredietwaardigheid van de portefeuille is een belangrijke indicator voor het kredietrisico. Dit risico wordt in beginsel beheerst door voldoende spreiding over verschillende instrumenten.

Tegenpartijrisico is een speciale vorm van kredietrisico. Het pensioenfonds sluit contracten af met tegenpartijen. Daarbij loopt het fonds een zogeheten tegenpartijrisico als deze tegenpartijen hun verplichtingen aan het fonds niet nakomen. Het fonds beheerst dit risico zo goed mogelijk door uitsluitend gebruik te maken van verschillende, solide tegenpartijen. Daarnaast zorgt het fonds er bij een vordering op een tegenpartij altijd voor dat deze partij voldoende onderpand (collateral) verstrekt voor het geval ze haar verplichtingen toch niet nakomt. Het fonds beheerst en monitort het tegenpartijrisico dagelijks.

6. *Verzekeringstechnisch risico*

Het verzekeringstechnisch risico is het risico op verliezen of op een ongunstige verandering in de waarde van de technische voorziening door een ondeugdelijke prijsstelling of inadequate aannames over de vaststelling van de technische voorzieningen.

Het belangrijkste verzekeringstechnische risico is het langlevensrisico. Dit is het risico dat deelnemers langer leven dan verondersteld bij de vaststelling van de premie en de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen. Het pensioenfonds berekent de voorziening pensioenverplichtingen op basis van de meest recente prognosetabels en fondsspecifieke correcties voor ervaringssterfte. Hierdoor houdt het fonds rekening met toekomstige verbetering van de levensverwachting en de kenmerken van de eigen pensioenfondspopulatie.

Daarnaast is er nog het arbeidsongeschiktheidsrisico. Dit is het risico dat verliezen optreden als gevolg van verschillen tussen de werkelijke en veronderstelde schade die voortkomt uit arbeidsongeschiktheid. Jaarlijks voert het fonds een analyse uit van de verzekeringstechnische risico's die het pensioenfonds loopt, door gehanteerde aannames af te zetten tegen de feitelijke waarnemingen. Zo toetst het fonds de toereikendheid van de premies en voorzieningen.

7. *Concentratierisico*

Concentratierisico treedt op wanneer een groot deel van het belegd vermogen in dezelfde beleggingscategorie, regio, stijl en/of partij is geconcentreerd. Het fonds kiest in zijn beleggingsstrategie daarom voor een weloverwogen spreiding.

8. *Actief risico*

Het pensioenfonds bepaalt met asset liability management (ALM) de verdeling van zijn strategische beleggingsportefeuille. Indien mogelijk stelt het fonds voor elke beleggingscategorie en regio binnen deze portefeuille een representatieve benchmark vast. De feitelijke beleggingsportefeuille kan afwijken van de strategische beleggingsportefeuille, wat leidt tot zogenaamd actief risico. Het fonds hanteert hiervoor de (ex-ante) tracking error, een maatstaf voor de verwachte rendementsverschillen tussen de werkelijke en de strategische portefeuille. Het fonds beheerst het actief risico door het vaststellen van limieten en de continue monitoring daarvan.

9. *Risico's van derivaten*

In het strategisch beleggingsbeleid heeft het pensioenfonds beleggingsrisico's gedefinieerd die het expliciet wil beheersen. Het gaat om het renterisico en het valutarisico. Voor de beheersing hiervan is de inzet van derivaten onder voorwaarden toegestaan. Ook dit brengt risico's met zich mee. Het fonds let hier op bij afspraken met tegenpartijen, transacties en het beheer van posities.

10. *Liquiditeitsrisico*

Liquiditeitsrisico is het risico dat het pensioenfonds onvoldoende liquide middelen heeft om op korte termijn aan de verplichtingen te voldoen. Ook derivatenposities en commitments voor private equity en privaat vastgoed kunnen leiden tot contractuele verplichting tot bijstorting en dus liquiditeitsrisico. Het liquiditeitsrisico is beperkt. Dat komt ten eerste doordat het fonds de pensioenuitkeringen voor een

> > > > >

belangrijk deel kan bekostigen uit de ontvangen premies en directe beleggingsopbrengsten. Daarnaast bestaat de beleggingsportefeuille voor verreweg het grootste deel uit liquide vermogenstitels.

Niet-financiële risico's

11. Uitbestedingsrisico

Het uitbestedingsrisico is het risico dat de continuïteit, integriteit en/of kwaliteit van uitbestede werkzaamheden wordt geschaad. Het pensioenfonds besteedt de pensioenuitvoering, de bestuursondersteuning en het vermogensbeheer uit aan BSG. Het uitbestedingsrisico van het fonds is vooral het risico dat BSG niet handelt volgens het verstrekte mandaat. Voor de beheersing hiervan heeft het fonds duidelijke voorwaarden vastgelegd en uitgewerkt in een service level agreement (SLA). De uitvoeringsorganisatie legt periodiek verantwoording af over de beheersing van de processen. Ze overlegt hierbij ook een ISAE 3402-rapportage inclusief 'in control statement'. Deze rapportage beschrijft beheersdoelstellingen en beheersmaatregelen voor alle processen die BSG voor het fonds uitvoert. Elke rapportage wordt gecertificeerd door een externe auditor. Tevens rapporteert BSG het fonds elk kwartaal over eventuele incidenten.

12. Operationeel risico

Operationeel risico treedt op bij de uitvoering van de pensioen- en beleggingsactiviteiten. Het heeft te maken met niet afdoende of falende interne processen, menselijke gedragingen en systemen of externe gebeurtenissen. Het fonds heeft de uitvoering uitbesteed. Hierdoor draagt vooral de uitvoeringsorganisatie zorg voor de beheersing van het operationeel risico. Het bestuur ontvangt jaarlijks een ISAE 3402-rapportage (zie hierboven bij uitbestedingsrisico) waarin ook de opzet, bestaan en werking van de beheersmaatregelen op de operationele risico's vanuit de uitvoeringsorganisatie zijn opgenomen.

13. Juridisch risico

Het juridisch risico hangt samen met (veranderingen in) wet- en regelgeving, waardoor de rechtspositie van het fonds mogelijk in gevaar komt. Dit kan ook gebeuren doordat het fonds contractuele bepalingen niet afdwingbaar of niet correct heeft gedocumenteerd.

Een belangrijk onderdeel van juridisch risico is het compliancerisico. Hierbij onderkent het fonds onder andere niet of niet tijdig de consequenties van (veranderende) wet- en regelgeving. Dit vergroot het risico dat het fonds wet- en regelgeving op onderdelen overtreedt. Daarnaast omvat het compliancerisico het niet naleven door het fonds van interne regelgeving, zoals de gedragscode en beleggingsrichtlijnen. Beheersing van het compliancerisico vindt plaats door afspraken in de SLA met BSG over de inrichting en naleving van compliance. Daarnaast heeft het fonds een eigen compliance officer aangesteld. Deze ziet toe op de naleving van de gedragscode door het bestuur van het fonds.

14. IT-risico

Het pensioenfonds loopt een risico dat informatietechnologie (IT) de bedrijfsprocessen en informatievoorziening onvoldoende integer, niet-continu of onvoldoende beveiligd ondersteunt. Dit IT-risico kan bijvoorbeeld optreden als de IT-strategie en het IT-beleid niet of onvoldoende zijn toegerust op de bedrijfsprocessen. Daarnaast kan sprake zijn van het IT-risico bij:

- de beveiliging (bijvoorbeeld toegang voor niet-geautoriseerde gebruikers);
- de beheersbaarheid (ontoereikend beheer van de ICT-omgeving);
- de continuïteit (het niet beschikbaar zijn van de IT-infrastructuur, waaronder applicaties en systemen).

Informatietechnologie is een belangrijk speerpunt van het fonds. Het audit committee heeft IT periodiek op de agenda staan. Het beoordeelt de inrichting van de IT bij uitvoeringsorganisatie BSG aan de hand van de ISAE 3402-rapportage (zie hiervoor). Belangrijke onderdelen daarvan zijn de beschrijving van de IT, de IT-processen, bijbehorende beheersmaatregelen en de bevindingen van de externe accountant. Het fonds heeft een IT-risicobeleid geformuleerd, inclusief beheersmaatregelen en een daarop aansluitende rapportage.

15. *Omgevingsrisico*

Het omgevingsrisico betreft veranderingen van buiten het pensioenfonds. Het kan bijvoorbeeld gaan om verschuivende concurrentieverhoudingen, een veranderende opstelling van belanghebbenden, aantasting van de reputatie en verslechtering van het ondernemingsklimaat. Het fonds beheerst dit risico door te anticiperen op nieuwe ontwikkelingen en transparant te zijn bij de belangenafweging en besluitvorming.

16. *Integriteitsrisico*

Bij het integriteitsrisico gaat het om het risico dat het pensioenfonds niet integer handelt. Het fonds beheerst dit door het continu bewaken en eventueel bijstellen van het integriteitsbeleid en door transparante communicatie met belanghebbenden. Het integriteitsbeleid omvat een visie op integriteit, diverse situaties waarin integriteit een rol speelt, de standpunten die het fonds bij die situaties inneemt en de maatregelen om reputatieschade van het fonds te voorkomen.

Het pensioenfonds voert periodiek een systematische integriteitsrisicoanalyse (SIRA) uit om de integriteitsrisico's beter zichtbaar te maken. Hiermee identificeert het fonds de relevante integriteitsrisico's binnen en buiten het fonds en in de uitvoeringsorganisatie BSG.

7.2 Risicomanagementorganisatie

Risicoraamwerk

Het risicoraamwerk omvat het beleid, het risicoproces en de risicogovernance van het pensioenfonds. Het fonds heeft het raamwerk in 2018 verder uitgewerkt en geïmplementeerd. Deze vaste structuur met een continu proces geeft het fonds meer controle en overzicht over de (beheersing van de) risico's. Dit zorgt er voor dat het bestuur de risico's goed in beeld heeft, de juiste besluiten kan nemen en tijdig kan bijsturen.

Het fonds heeft het integraal risicomanagement (IRM) in 2018 verder vormgegeven met de vaststelling van risicohoudingen en -toleranties voor de niet-financiële risico's, het uitwerken van de integrale risicoanalyse in een risk control framework en het ontwikkelen van een periodieke risicorapportage. Dit gebeurde op basis van het risicoraamwerk. Verder heeft het fonds voorbereidingen getroffen voor het inrichten van de sleutelfuncties die in het kader van IORP II per januari 2019 zijn vereist.

Risicogovernance

Om IRM te laten slagen, moet ook de risicogovernance als een van de bouwstenen van risicomanagement in orde zijn. Bij IRM zijn het bestuur, het audit comité, de risk & controlcommissie (RCC), de toezichthouders, de afdeling risicomanagement van BSG en overige belanghebbenden betrokken. Juist omdat het om meerdere partijen gaat, is de (vastlegging van de) rolverdeling van groot belang.

Daarnaast moet ook het systeem van 'checks and balances' kloppen. Voldoende functiescheiding moet voorkomen dat een orgaan van het fonds zichzelf controleert. DNB heeft hiervoor uitgangspunten en eisen opgesteld. Aan de andere kant speelt proportionaliteit een rol. De werkverdeling binnen het fonds moet praktisch uitvoerbaar zijn, gelet op de omvang van het bestuur, de aanwezigheid van andere (al dan niet verplichte) fondsorganen en de vereiste minimale tijdsbesteding die aan functies kan en mag worden gekoppeld.

De risicogovernance is als volgt ingericht:

- Het bestuur is eindverantwoordelijk en stelt de doelstellingen en de risicobereidheid vast. Op basis hiervan voert het pensioenfonds een risico-inventarisatie uit. Voor de hiermee bepaalde risico's treft het bestuur beheersmaatregelen. De verantwoordelijkheid voor elk risico en elke beheersing legt het bestuur bij bestuurlijke commissies neer. De RCC bewaakt risico's die het bestuur niet aan bestuurlijke

commissies kan toedelen. Het bestuur is en blijft 'eigenaar' van en eindverantwoordelijk voor de (integrale) risicobeheersing.

- De commissies rapporteren minstens tweemaal per jaar op vaste momenten hun risicoperceptie aan de RCC. De leden van de RCC hebben zitting in de diverse commissies. Hierdoor kunnen zij als verbindingsschakel fungeren. De RCC rapporteert vervolgens in de bestuursvergadering aan het voltallige bestuur. Op basis hiervan kan het bestuur de risicobeheersing aanpassen.
- Het bestuur van het pensioenfonds wordt bij IRM ondersteund door de afdeling risicomangement van BSG. Deze heeft als belangrijkste doelstelling het pensioenfonds te ondersteunen bij de uitvoering en inrichting van het risicomangement. Het hoofd van deze afdeling is formeel in dienst bij BSG, maar heeft binnen BSG een onafhankelijke positie. Deze risicomanager rapporteert direct aan de raad van commissarissen van BSG en de verschillende KLM-pensioenfonds.

Ontwikkeling risicomangement in 2018

In 2018 vonden de volgende ontwikkelingen van het risicomangement plaats:

- Het fonds heeft de risicohouding voor niet-financiële risico's verder expliciet gemaakt en vastgelegd. Voor de belangrijkste niet-financiële risico's is aangegeven welk risiconiveau het bestuur acceptabel vindt, welke meetbare risicotoleranties daarbij horen en welke beheersmaatregelen het risico mitigeren. Het bestuur heeft hierbij gestreefd naar een realistische balans tussen een acceptabel risiconiveau en de intensiteit van de beheersing.
- Het fonds heeft de uitkomsten van de integrale risico-inventarisatie nader uitgewerkt in een risk-controlraamwerk. Het risk-controlraamwerk vormt een belangrijke basis voor het periodiek monitoren van opzet, bestaan en werking van de door het fonds getroffen beheersmaatregelen.
- Er is een risicorapportage ontwikkeld voor het bestuur van het fonds die periodiek inzicht geeft in de ontwikkeling van de bruto risico's en de effectiviteit van de beheersmaatregelen per risicocategorie. De rapportage geeft het bestuur een meer integraal inzicht in de ontwikkeling van de risicobeheersing. Dit vergroot de mogelijkheden tot adequate risicosturing.
- Eind 2018 heeft het fonds een systematische integriteitsrisicoanalyse (SIRA) uitgevoerd. Het fonds heeft zijn eigen SIRA verbeterd door de analyse meer fondsspecifiek te maken en een duidelijke scheiding aan te brengen tussen risico's en beheersmaatregelen van het fonds en van uitvoeringsorganisatie BSG.
- Het fonds beschikt sinds medio 2018 over een vernieuwd dashboard financiële risico's. Dit periodieke dashboard heeft met name een signaalfunctie. Die helpt het fonds bij het bewaken van het behalen van zijn financiële doelstellingen. Het dashboard maakt gebruik van ALM-data, bevat onder andere het VEV-model en toont scenario's voor bepaalde economische ontwikkelingen. Deze scenario's kan het bestuur op eigen verzoek (laten) uitwerken.
- De incidentenprocedure en -rapportage van het fonds is verder verbeterd. De aansluiting tussen de incidentenprocedure van het fonds en van uitvoeringsorganisatie BSG is versterkt. Het bestuur wordt hierdoor meer adequaat gerapporteerd over eventuele fouten en tekortkomingen in de (dagelijkse) uitvoering.

Risicomangement in 2019

Het IRM-jaarplan voor 2019 staat vooral in het teken van het expliciet (aantoonbaar) laten werken van het integraal risicomangementsysteem inclusief de op grond van IORP II aangebrachte aanpassingen in de risicogovernance. Belangrijke onderwerpen zijn:

- Het ontwikkelen van een monitor voor het tijdig signaleren van relevante 'trends in pensioenland' en triggers die op grond van IORP II een Eigen risico beoordeling (ERB) afdwingen.
- Het ontwerpen en inrichten van een methodiek voor het uitvoeren van en rapporteren over een ERB.
- Het verder implementeren van de op grond van IORP II aangepaste risicogovernance met sleutelfunctiehouders en -vervullers.
- Het aanscherpen van het crisisplan en het uitvoeren van een crisisoefening met crisisteam.
- Het uitvoeren van 'deep dives' op het gebied van cybersecurity en uitbesteding.

8 TOEKOMSTVERWACHTING 2019

Vermogensontwikkeling

Zorgen over toekomstige economische groei, geopolitieke gebeurtenissen (zoals het handelsconflict tussen China en de Verenigde Staten, de economische problemen in Italië en de Brexit), en onzekerheden op de financiële markten in 2019 zullen naar verwachting invloed hebben op de vermogensontwikkeling van het pensioenfonds. De ontwikkeling van de rente blijft een vast aandachtspunt en zorg van alle pensioenfondsen.

Discussie pensioenstelsel

Na het vastlopen van de onderhandelingen tussen kabinet en sociale partners over een vernieuwd pensioenstelsel, in november 2018, presenteerde minister Koolmees begin februari 2019 een eigen tienpuntenplan. Een van de punten is afschaffing van de doorsneesystematiek. De minister gaf aan dat er wordt gewerkt aan nieuwe regelgeving en aan een evenwichtige overgangsregeling. Het kabinet laat ook onderzoek doen wat een verstandige koppeling is tussen de levensverwachting en de AOW-leeftijd als de levensverwachting op de lange termijn verder doorstijgt. Verder komt het kabinet met voorstellen om in de toekomst pensioendeelnemers meer keuzemogelijkheden te bieden. In het tienpuntenplan van minister Koolmees wordt niet getornd aan de verplichte pensioenopbouw, collectieve uitvoering en risicodeling, fiscale ondersteuning en voldoende ruimte voor nabestaanden- en arbeidsongeschiktheidspensioen. Verwezenlijking van (delen van) het tienpuntenplan heeft consequenties voor het pensioenfonds. Het bestuur bestudeert de implicaties van mogelijke invoering ervan.

Beleggingsbeleid

Het pensioenfonds is voornemens in 2019 vervolgstappen te zetten op ESG-gebied, waaronder de gedeeltelijke implementatie van het ESG-beleidskader. Daarnaast staat de effectuering van de vereenvoudiging van de beleggingspools op de agenda.

Omgekeerd gemengd bestuursmodel

Het bestuur heeft in december 2018 besloten in 2019 over te gaan van het paritair bestuursmodel naar het omgekeerd gemengd bestuursmodel.

De implementatie van dit besluit is begin 2019 gestart, met onder meer het aantrekken van een externe projectleider. Het bestuur vindt het belangrijk dat er voldoende draagvlak bij de belanghebbenden is voor het nieuwe bestuursmodel. Het bestuur heeft op 5 april 2019, onder meer met het oog op de planning en de doorlooptijd van de te ondernemen acties, besloten de ingangsdatum van het nieuwe model drie maanden op te schuiven naar 1 oktober 2019.

Vorbereiding IORP II

Het bestuur bereidt zich voor op de nieuwe eisen van de per 13 januari 2019 verplichte toepassing van de Europese richtlijn IORP II. Een grote opgave bij de toepassing van IORP II is het inrichten van de actuariële, risicobeheer- en auditsleutelfuncties. Het pensioenfonds heeft in januari 2019 de wijze waarop het denkt invulling te geven aan deze functies naar DNB gezonden.

De invulling van de sleutelfuncties was een van de gesprekspunten tijdens het periodiek overleg van het fonds en DNB in maart 2019. Het fonds gaat verder met de door DNB gegeven feedback.

Uitbreiding compliancefunctie

In 2019 wordt verder gesproken over de uitbreiding van de compliancefunctie van het pensioenfonds, die sinds 2002 is belegd bij de onafhankelijke voorzitter.

9 ONTWIKKELINGEN NA BALANSDATUM

Financiële positie

Het fonds behaalde in het eerste kwartaal van 2019 een rendement van 8,3%. De waarde van de beleggingsportefeuille was ultimo maart 2019 3,4 miljard euro. De verplichtingen zijn in het eerste kwartaal van 2019 gestegen van 2,9 miljard euro naar 3,1 miljard euro. Als gevolg van de stijging van de waarde van de beleggingsportefeuille steeg de maandelijkse nominale dekkingsgraad ultimo maart 2019 van 107,5% naar 109,1% en de beleidsdekkingsgraad daalde in het eerste kwartaal van 2019 van 115,0% naar 113,2%.

Herstelplan geactualiseerd

Bij een tekort moet een pensioenfonds jaarlijks een herstelplan voor de komende tien jaar indienen. Het pensioenfonds had begin 2019 nog een reservetekort en diende daarom in maart 2019 een geactualiseerd herstelplan per 1 januari 2019 in bij DNB. In dit herstelplan laat het pensioenfonds zien hoe het met de beschikbare sturingsmiddelen binnen de wettelijke termijn van tien jaar weer voldoet aan het wettelijk vereist vermogen. Hierbij is het fonds naar verwachting ultimo 2025 hersteld. In het herstelplan per 1 januari 2018 was de verwachting dat het fonds ultimo 2020 uit herstel was. Het langere herstel wordt veroorzaakt door een lagere startdekkingsgraad begin 2019 (107,7% tegenover 117,0% begin 2018). DNB heeft op 23 mei 2019 ingestemd met het herstelplan per 1 januari 2019.

10 VERSLAG VISITATIECOMMISSIE

De visitatiecommissie (VC) van Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel houdt toezicht op het beleid van het bestuur en op de algemene gang van zaken in het fonds. De VC ziet in het bijzonder toe op een adequate risicobeheersing en evenwichtige belangenafweging door het bestuur.

De visitatie heeft gespreid over het jaar plaatsgevonden en had daarmee een continu karakter. Deze werkwijze maakt het mogelijk om eventuele bevindingen of aanbevelingen in een vroegtijdig stadium met het bestuur van het fonds te delen. Van tevoren heeft de VC bepaald welke thema's in dat jaar centraal staan en heeft de aanpak in een visitatieplan verder uitgewerkt.

De visitatie 2018 is aan de hand van de volgende thema's uitgevoerd:

1. Opvolging van de aanbevelingen van de VC 2017;
2. Voorbereiding IORP II;
3. Bestuursmodel;
4. Beleggingen, specifieke relatie Belco en CBZ en ontwikkelingen ESG-beleid;
5. Implementatie AVG en compliance;
6. Invulling aandeelhoudersrol.

Naast deze thema's heeft de VC zich een beeld gevormd van de algemene gang van zaken bij het fonds. De beoordeling daarvan omvat de beheersing door het bestuur van de verschillende processen, de regievoering en het in control zijn. In dat kader heeft de VC adequate risicobeheersing als permanent aandachtspunt. Tot de algemene gang van zaken behoren ook eventuele actuele ontwikkelingen of dossiers en de wijze waarop het bestuur daarmee omgaat. Verder heeft de VC gekeken naar de manier waarop het bestuur de evenwichtige belangenafweging waarborgt en onderzocht de VC de opvolging van eerdere aanbevelingen.

Aan de hand van documentatie en gesprekken met bestuursleden en diverse andere betrokkenen bij het fonds heeft de VC een afgewogen beeld van het functioneren van het fonds opgebouwd. Op basis hiervan heeft de VC bevindingen en aanbevelingen geformuleerd, die hieronder samengevat worden weergegeven. Het volledige rapport van bevindingen is opvraagbaar bij het fonds.

Bevindingen en aanbevelingen

Evenwichtige belangenafweging

Het bestuur dient ervoor te zorgen dat in de besluitvorming de belangen van verschillende groepen op evenwichtige wijze worden meegenomen. De VC ziet dat het bestuur bij het nemen van beleidsbeslissingen steeds de belangen van de verschillende partijen op een evenwichtige wijze afweegt, wat ook terug te lezen is in de verslagen.

Opvolging aanbevelingen 2017

Onder meer via het register van aanbevelingen heeft de VC kennisgenomen van de opvolging van hun aanbevelingen en bevindingen over 2017. Het bestuur heeft de aanbevelingen adequaat opgepakt en heeft een eigen afweging gemaakt over de mate waarin de aanbeveling al dan niet opgevolgd wordt. De VC beoordeelt dit als positief.

Vorbereiding IORP II

Het fonds heeft zich in 2018 voorbereid op de inwerkingtreding van Institution for Occupational Retirement Provisions (IORP) II richtlijn en koos voor een projectmatige aanpak van de voorbereiding, samen met de uitvoerder. De verschillende oplossingsrichtingen voor invulling van sleutelfuncties zijn geïnventariseerd en zorgvuldig uitgewerkt. Het bestuur heeft met aandacht kennisgenomen van de

> > > > >

mogelijkheden en de pro's en contra's die daarbij horen en heeft op basis daarvan zijn voorkeuren bepaald.

Het beeld van de VC is dat de implementatie van IORP II gedegen plaatsgevonden heeft. Zonder de specifieke kenmerken van het fonds uit het oog te verliezen en met aandacht voor het feit dat de visie van de toezichthouder op voor dit fonds relevante onderdelen nog in ontwikkeling was, is met zorg gekeken hoe de governance herijkt kan worden, zodat deze aansluit bij de eisen van de richtlijn. Daarbij heeft het fonds de ruimte gehouden voor eigen weloverwogen keuzes ten aanzien van de opzet, zodat deze vanuit het oogpunt van risicobeheersing efficiënt en effectief kan zijn. De VC signaleert net als het bestuur een tendens waarbij de complexiteit voor pensioenfondsen toeneemt doordat nieuwe functies en rollen gecreëerd moeten worden. De VC beveelt aan om de inrichting van een onafhankelijk bestuursbureau in de nabije toekomst bewust een plaats op de agenda te geven, temeer omdat een bestuursbureau in de toekomst de mogelijkheid biedt voor het inrichten van nieuwe functies en rollen.

Bestuursmodel

Een toekomstbestendige governance vormt het uitgangspunt voor het bestuur. Op basis van zorgvuldige studie had het fonds reeds voor aanvang van het verslagjaar een voorkeur bepaald voor het omgekeerd gemengd model. Gedurende het verslagjaar is de mogelijke overstap naar dit bestuursmodel verder uitgewerkt. Het gehele bestuur werd actief in de uitwerking betrokken, waardoor de afwegingen goed werden doorleefd. Tijdens dit proces heeft het bestuur de verschillende stakeholders steeds geïnformeerd, meegenomen in de bestuurlijke afwegingen en gehoord. In de aanloop naar de bestuurlijke besluitvorming ontving het bestuur evenwel aanvullende vragen van de stakeholders en werden enkele punten van zorg uitgesproken. De VC ervaart dat het bestuur hier op adequate wijze en met begrip voor de positie van de stakeholders opvolging aan geeft. Nu het besluit om over te gaan naar een omgekeerd model na zorgvuldige afweging genomen is, beveelt de VC aan om de stakeholders eveneens nauw bij het implementatieproces te betrekken.

Naar de mening van de VC draagt het aan een toekomstbestendige governance bij als inherente keuzes breed gedragen worden. De VC begrijpt de overwegingen om de onafhankelijk voorzitter in het nieuwe bestuursmodel stemrecht te geven. Omdat het in de praktijk veelal slechts in geval van gevoelige onderwerpen tot stemming komt, acht de VC het raadzaam om bij de besluitvorming zorgvuldig af te wegen of het wenselijk is om juist in die gevallen een stem aan de onafhankelijk voorzitter te geven. Naast besluitvorming over de implementatie van een one tier board per 1 juli 2019 werd groen licht gegeven om vanaf 1 januari tot aan de implementatie van het nieuwe bestuursmodel een raad van toezicht (RvT) in te richten. De structuur van visitatie is met ingang van 1 januari 2019 beëindigd en leden voor een RvT zijn aangezocht. In dat proces ervaart de VC onvoldoende ruimte voor zorgvuldigheid ten opzichte van de huidige VC-leden. Hierover heeft intensief overleg tussen de besturen en de VC plaatsgevonden en er zijn afspraken gemaakt over de wijze waarop de inrichting van de RvT vormgegeven wordt.

Beleggingen

Relatie Belco en CBZ

De drie KLM-pensioenfondsen kenden tot voor kort een gezamenlijke beleggingsadviescommissie (Belco). Sinds 2018 werkt het Cabinefonds met een eigen commissie beleggingszaken (CBZ). Voordien werd voor onderhanden studies aangeschoven bij de CBZ van het Algemeen Fonds. Het introduceren en bestaan van eigen commissies beleggingszaken bij de fondsen vormde voor de Belco aanleiding om hun functioneren naast een CBZ te evalueren. Op basis van de bevindingen heeft een werkgroep vervolgens de alternatieven met betrekking tot de commissiestructuur in kaart gebracht. Eindresultaat was dat de Belco opgehouden is te bestaan en dat met het aanzoeken van onafhankelijke adviseurs externe expertise aan de CBZ is toegevoegd.

De VC constateert dat de inrichting van het beleggingsproces de aandacht gekregen heeft die het verdiende. Tijdens het proces bestond voldoende ruimte voor de diverse stakeholders om hun inbreng te leveren en te bespreken, en was oog voor de op handen zijnde wijziging van het nieuwe bestuursmodel van het fonds. De opvolging van de evaluatie van de Belco heeft op deugdelijke wijze plaatsgevonden.

> > > > >

De VC is van mening dat de gekozen oplossing recht doet aan de adequate inrichting van het beleggingsproces, waarbij de deskundigheid geborgd is.

ESG

De VC ervaart dat het fonds bij investeringen in toenemende mate rekening houdt met milieu-, sociale en governanceaspecten. Gefaciliteerd door de uitvoerder heeft het fonds zijn beleid op dit vlak nader bepaald. Vermogensbeheerders worden gevraagd de PRI te ondertekenen.

Op aandeelhoudersvergaderingen wordt het stemrecht van het fonds uitgeoefend en wordt aansluiting gezocht bij rechtszaken tegen ondernemingen die in overtreding zijn en aandeelhouderswaarde vernietigen. Het fonds had al geen beleggingen in ondernemingen betrokken bij de productie of distributie van wapens die volgens Nederlands recht verboden zijn. Daar zijn uitsluiting van de tabaksindustrie en ondernemingen die stelselmatig de Global Compact schenden bijgekomen. Ook worden geen nieuwe opdrachten gegeven aan vermogensbeheerders die de PRI niet ondertekend hebben. De VC is positief over de stappen die gezet zijn in het bepalen van ESG-beleid door het fonds en constateert dat het bestuur zeer toegewijd is om het beleid op dit gebied verder te ontwikkelen.

Implementatie AVG

Op 25 mei 2018 werd de Algemene verordening gegevensbescherming (AVG) van toepassing. De interpretatie van de nieuwe wetgeving en de implementatie daarvan in de bedrijfsvoering is door het fonds in samenwerking met de uitvoeringsorganisatie ter hand genomen. De uitvoeringsorganisatie verwerkt immers namens het fonds de privacygevoelige informatie en het fonds dient zich er van te vergewissen dat de privacyregels worden nageleefd. De focus lag op bewustwording, beleid, aanpassing van processen en systemen binnen de uitvoeringsorganisatie en op de rapportage over de naleving van de regels aan het fonds.

De VC heeft de indruk dat een gedegen proces is doorlopen van opzet, bestaan en werking van het privacybeleid met aandacht voor passende organisatorische én technische maatregelen voor geautomatiseerde systemen. De gekozen insteek doet recht aan de wetgeving en stelt het fonds in staat de verantwoordelijkheid ten aanzien van de verwerking van persoonsgegevens te kunnen nemen. De VC onderschrijft de gedachte om een externe audit te laten uitvoeren als het systeem enige tijd operationeel is. Voorts acht de VC het van belang om "privacy" als expliciet thema bij één bestuurslid te beleggen.

Compliance

Op basis van de gesprekken die de VC heeft gevoerd en de documentatie waarvan kennisgenomen is, stelt de VC vast dat de invulling van de compliancerol toegenomen aandacht krijgt. De VC beoordeelt dat als positief. Vooralsnog is de rol van compliance officer belegd bij de onafhankelijk voorzitter van de KLM-fondsen. Zowel de mogelijkheid om voor de compliance officer van de KLM-fondsen ondersteuning te zoeken bij een externe partij als de variant waarbij de rol van compliance officer eveneens extern is belegd, wordt onderzocht.

De VC beveelt aan om bij de uiteindelijke besluitvorming mee te laten wegen in hoeverre de onafhankelijk voorzitter zijn rol als voorzitter daadwerkelijk in volstekte onafhankelijkheid kan uitvoeren in een situatie waarin hij tevens compliance officer van het fonds is.

De (invulling van de) aandeelhoudersrol van het fonds

Het bestuur van het fonds is tevens aandeelhouder van BSG. De afgelopen periode heeft BSG de strategie voor de komende jaren ontwikkeld. Beeld van de VC is dat in deze hybride situatie door het fonds steeds bewust gekeken is wat zowel voor de aandeelhouder als de klant het beste is. Daarbij gaan het fonds en BSG op transparante wijze en met besef en respect voor ieders rol met elkaar om. De VC onderkent dat deze onderlinge wisselwerking van opdrachtgever en aandeelhouder van meerwaarde kan zijn.

Wel beveelt de VC aan om de ontwikkelingen in de markt in relatie tot de nieuwe producten waarop de groeistrategie van BSG is gebaseerd bewust te blijven monitoren.

Risicobeheersing

Geconstateerd wordt dat het bestuur in de afgelopen jaar verder gewerkt heeft aan de nadere invulling van het integraal risicomanagement. De VC heeft er vertrouwen in dat de opwaartse lijn gecontinueerd wordt en ondersteunt het voornemen om de focus de komende periode op de werking te leggen. Alhoewel de uitbreiding van de bezetting bij de uitvoerder een goede stap voorwaarts is, vraagt de VC aandacht te blijven houden voor de capaciteit aldaar.

Ten slotte

Wij danken het bestuur en iedereen die in de vorm van informatieverstopping, ondersteuning en gesprekken aan deze visitatie meegewerkt heeft, voor de plezierige manier waarop zij hun bijdrage hebben geleverd. De open sfeer in onze gesprekken met het bestuur hebben wij gewaardeerd. Graag sluiten wij af met het uitspreken van ons vertrouwen in de toekomst van het fonds en het functioneren van het intern toezicht.

Amstelveen, maart 2019

P.D. Eenshuistra (voorzitter)

Q.G. Ligtenstein

R.L.S. Verjans

Reactie van het bestuur

Het bestuur heeft kennisgenomen van het rapport van de visitatiecommissie. De door de visitatiecommissie benoemde thema's hebben de aandacht van het bestuur en het bestuur zal na afronding van het jaarverslag de aanbevelingen nader bespreken en eventuele acties formuleren. Het bestuur dankt de visitatiecommissie voor haar jarenlange inzet voor het intern toezicht van het fonds.

11 VERSLAG VERANTWOORDINGSORGAAN

Algemeen

Het verantwoordingsorgaan heeft als hoofdtak jaarlijks een oordeel te geven over het handelen van het bestuur, het door het bestuur uitgevoerde beleid en de beleidskeuzes voor de toekomst. Daarnaast adviseert het verantwoordingsorgaan het bestuur over een aantal in het Reglement Verantwoordingsorgaan vastgelegde onderwerpen.

Ten behoeve van de oordeelsvorming is onder meer gebruikgemaakt van het concept jaarverslag 2018, het concept actuariële rapport 2018, het concept accountantsrapport 2018, het rapport van bevindingen van de visitatiecommissie 2018, de besluitenlijsten van het bestuur, het beleggings- en communicatiejaarplan en andere beleidsstukken en rapportages. Daarnaast hebben gesprekken met bestuurders en presentaties van de uitvoeringsorganisatie Blue Sky Group het verantwoordingsorgaan bij bepaalde onderwerpen extra informatie en diepgang gegeven.

Twee hoofdpunten kenmerkten afgelopen jaar: het aanstellen van een raad van toezicht en het onderzoek naar en besluitvorming over een nieuw bestuursmodel voor het pensioenfonds.

Het verantwoordingsorgaan is in het jaar 2018 zevenmaal bij elkaar gekomen, waaronder een opleidingsmiddag. In deze vergaderingen is driemaal met een delegatie van het bestuur gesproken over de lopende dossiers en éénmaal met het voltallige bestuur. Deze manier van vergaderen draagt bij aan een intensievere dialoog met het bestuur. Ook heeft het verantwoordingsorgaan in deze vergaderingen tweemaal met de visitatiecommissie overlegd over de voortgang van de visitatiewerkzaamheden en de bevindingen die daaruit voortkwamen. Daarnaast heeft een delegatie van het verantwoordingsorgaan en de Projectgroep Governance (PGG) gesproken over de ontwikkelingen aangaande het nieuwe bestuursmodel, waarbij het verantwoordingsorgaan geadviseerd is door een externe deskundige, en zijn er diverse overleggen geweest in het kader van de nieuw samen te stellen raad van toezicht. Het verantwoordingsorgaan spreekt wederom waardering uit richting het bestuur voor de open en constructieve manier van overleg.

Adviezen

In 2018 heeft het verantwoordingsorgaan een viertal adviezen gegeven, te weten:

- advies ten aanzien van het Communicatiebeleidskader 2018-2020;
- advies ten aanzien van het functieprofiel van de leden van de raad van toezicht;
- het recht van bindende voordracht ten aanzien van de samenstelling van de raad van toezicht;
- advies over de vorm en inrichting van het intern toezicht bij het Omgekeerd Gemengd Model (OGM).

De eerste twee onderwerpen zijn positief geadviseerd met enkele opmerkingen. Ten aanzien van de bindende voordracht heeft het verantwoordingsorgaan in eerste instantie geen positief advies gegeven. Na constructief overleg met het bestuur en aanpassing van de voordracht is alsnog positief advies gegeven. Ook over vorm en inrichting van intern toezicht bij het OGM is in 2018 vooralsnog geen positief advies gegeven. Begin 2019 heeft ook daar met het bestuur constructief overleg plaatsgevonden, waar gezamenlijk invulling is gegeven aan de bedenkingen van het verantwoordingsorgaan. Uiteindelijk zal ook hiervoor positief advies worden gegeven.

Aandachtspunten

Het verantwoordingsorgaan heeft voor verslagjaar 2018 vier extra aandachtspunten bepaald. Deze zijn 'toekomst fonds, governance en kostenbewustzijn', 'evenwichtige belangenafweging', 'communicatie' en 'risicomanagement inclusief IT-veiligheid en beheersbaarheid'.

Toekomst fonds, governance en kostenbewustzijn

In 2017 is de aanzet gegeven door het bestuur om te komen tot een nieuw bestuursmodel. Hierbij is in 2018 gekozen om de voorkeursrichting OGM verder uit te werken. Dit heeft eind 2018 geleid tot het besluit van het bestuur om in 2019 het OGM te implementeren. Het verantwoordingsorgaan heeft diverse malen met de PGG en het bestuur gesproken over de ontwikkelingen. Diverse keuzes, niet alleen ten aanzien van het model, maar ook binnen het model, waren voor het verantwoordingsorgaan niet altijd voor de hand liggend. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om de inrichting van intern toezicht, de door ons geïnterpreteerde dubbelrol van toezichthouder en bestuurder bij niet-uitvoerende bestuurders, de escalatiemogelijkheden in geval van conflict tussen niet-uitvoerende en uitvoerende bestuurders en het stemrecht van de onafhankelijke voorzitter. Dit heeft geleid tot eerder vermeld 'vooralsnog niet positief' advies op de adviesaanvraag door het bestuur.

Inmiddels heeft verder overleg begin 2019 met de PGG en het bestuur in combinatie met enkele aanpassingen en toezeggingen over betrokkenheid van het verantwoordingsorgaan bij de verdere uitwerking deze zorg grotendeels weggenomen. Wij verwachten met constructief overleg voldoende geïnformeerd te worden over de verdere voortgang.

Ten aanzien van kostenbewustzijn heeft het bestuur onder meer te maken met externe factoren zoals gewijzigde wetgeving, het afdragen van btw en de oplopende kosten met betrekking tot herstelplannen en toezicht door onder andere DNB. Het OGM zal de kosten ook iets verder doen oplopen. Het bestuur is zich ervan bewust dat goed op de kosten gelet moet worden. Het verantwoordingsorgaan blijft aandacht vragen voor de kostenontwikkeling.

Evenwichtige belangenafweging

Het verantwoordingsorgaan kijkt of het bestuur in zijn besluiten rekening houdt met de soms verschillende belangen van actieve, gepensioneerde en gewezen deelnemers en daarbij ook evenwichtig handelt. In het verslagjaar was dat onder meer aan de orde bij de gedeeltelijke indexering, waarover het bestuur het verantwoordingsorgaan heeft geïnformeerd en waarbij gekeken is of de hiervoor bestaande staffels op de juiste manier zijn toegepast. Daarnaast heeft het verantwoordingsorgaan met het bestuur ten aanzien van het nieuwe bestuursmodel gekeken of de verschillende geledingen voldoende vertegenwoordigd zullen zijn en hun belangenbehartiging gewaarborgd is. Het verantwoordingsorgaan is van mening dat het bestuur in zijn besluitvorming de verschillende belangen evenwichtig heeft afgewogen.

Communicatie

Communicatie is een belangrijk onderwerp waar veel aandacht aan is besteed. Via verschillende kanalen zijn deelnemers, oud-deelnemers en stakeholders op de hoogte gebracht. Door de verschillende manieren van communiceren zijn betrokkenen goed geïnformeerd over wat er speelt binnen het Cabinefonds. Het verantwoordingsorgaan is van oordeel dat de communicatie richting de verschillende groeperingen in 2018 goed was. Het verantwoordingsorgaan adviseert het bestuur de communicatie op deze wijze voort te zetten in 2019.

Risicomanagement inclusief IT-veiligheid en beheersbaarheid

Risicomanagement heeft het afgelopen jaar continue aandacht van het bestuur gekregen. De stappen die hierbij gezet zijn, passen binnen het beleid van integraal risicomanagement (IRM). In diverse beleidsdocumenten is de werking van IRM vastgelegd. Omvangrijke bestuurlijke besluitvorming wordt tegenwoordig voorzien van een aparte risicoparagraaf. Het bestuur heeft mitigerende maatregelen genomen om het risiconiveau omlaag te brengen. Het verantwoordingsorgaan is van oordeel dat het bestuur IRM in 2018 heeft verbeterd en moedigt het bestuur aan hier ook in 2019 mee door te gaan.

Oordeel verantwoordingsorgaan

Het verantwoordingsorgaan heeft op basis van de verstrekte informatie en alles afwegende geconcludeerd dat het bestuur afdoende rekening heeft gehouden met de verschillende belanghebbenden en op zorgvuldige en evenwichtige wijze invulling heeft gegeven aan zijn taak.

Reactie van het bestuur

Het bestuur heeft in de gezamenlijke vergadering met het verantwoordingsorgaan van 27 mei 2019 het verslag en het oordeel met het verantwoordingsorgaan besproken. Het bestuur dankt het verantwoordingsorgaan voor de afgegeven adviezen, de constructieve dialogen, onder meer over de aanstelling van de raad van toezicht en het governancetraject bij het pensioenfonds, en over het oordeel over het door het bestuur in 2018 gevoerde beleid.

JAAAR

REK

EN

ING

ING

ING

Pensioenfonds KLM Cabinepersoneel

BALANS PER 31 DECEMBER

(na resultaatbestemming, bedragen in miljoenen euro's)

	2018	2017
Activa		
Beleggingen voor risico pensioenfonds		
• Vastgoed (1)	327,2	301,9
• Aandelen (2)	1.401,4	1.425,8
• Vastrentende waarden (3)	1.520,1	1.352,3
• Derivaten (4)	21,2	142,8
Totaal beleggingen voor risico pensioenfonds	3.269,9	3.222,8
Deelnemingen (5)	5,0	4,6
Vorderingen en overlopende activa (6)	3,7	25,9
Liquide middelen (7)	1,1	0,5
Totaal activa	3.279,7	3.253,8
Passiva		
Stichtingskapitaal en reserves (8)		
• Bestemmingsreserves	34,7	35,8
• Overige reserves	219,7	463,8
Totaal stichtingskapitaal en reserves	254,4	499,6
Technische voorzieningen		
• Voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds (9)	2.931,6	2.730,7
Derivaten (4)	91,3	20,4
Schulden en overlopende passiva (10)	2,4	3,1
Totaal passiva	3.279,7	3.253,8

De bij de posten vermelde nummers verwijzen naar de toelichting op pagina 62 tot en met 72.

REKENING VAN BATEN EN LASTEN

(bedragen in miljoenen euro's)

	2018	2017
Baten en lasten pensioenactiviteiten		
Premies (11)	100,1	161,6
Waardeoverdrachten, per saldo (12)	1,9	0,6
Mutatie voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds		
• Pensioenopbouw (13)	-106,4	-118,2
• Indexering (14)	-24,0	-3,1
• Rentetoevoeging (15)	7,3	6,0
• Wijziging rekenrente (16)	-129,5	42,1
• Onttrekking pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten (17)	29,5	25,2
• Pensioenrechten waardeoverdrachten, per saldo (18)	-1,9	-0,6
• Wijziging actuariële grondslagen (19)	27,2	4,5
• Overige mutaties voorziening pensioenverplichtingen (20)	-3,1	2,1
Totaal mutatie voorziening pensioenverplichtingen risico pensioenfonds	-200,9	-42,0
Pensioenuitkeringen (21)	-27,2	-24,0
Pensioenuitvoeringskosten (22)	-4,2	-4,5
Totaal baten en lasten pensioenactiviteiten	-130,3	91,7
Baten en lasten beleggingsactiviteiten		
Directe beleggingsopbrengsten (23)	12,5	11,5
Indirecte beleggingsopbrengsten (23)	-122,2	234,5
Kosten van vermogensbeheer (23)	-6,3	-4,8
Overige baten en lasten beleggingsactiviteiten (24)	1,1	-4,0
Totaal baten en lasten beleggingsactiviteiten	-114,9	237,2
Resultaat	-245,2	328,9

De bij de posten vermelde nummers verwijzen naar de toelichting op pagina 87 tot en met 95.

KASSTROOMOVERZICHT

(bedragen in miljoenen euro's)

	2018	2017
Kasstroom uit pensioenactiviteiten		
Ontvangen premies	124,8	118,7
Ontvangen waardeoverdrachten	2,4	1,9
Betaalde pensioenuitkeringen	-26,9	-23,8
Betaalde waardeoverdrachten	-0,5	-1,3
Betaalde pensioenuitvoeringskosten	-5,1	-3,3
Totaal kasstroom uit pensioenactiviteiten	94,7	92,2
Kasstroom uit beleggingsactiviteiten		
Verkopen beleggingen	260,3	474,0
Verkopen en afwikkeling derivaten, per saldo	10,1	-0,1
Directe beleggingsopbrengsten	71,1	11,5
Aankopen beleggingen	-431,0	-569,1
Mutatie tegoeden en schulden kredietinstellingen	1,1	-2,8
Betaalde kosten van vermogensbeheer	-6,4	-5,5
Overige mutaties uit beleggingsactiviteiten	0,7	-0,3
Totaal kasstroom uit beleggingsactiviteiten	-94,1	-92,3
Mutatie liquide middelen	0,6	-0,1

TOELICHTING ALGEMEEN

Activiteiten

Het doel van Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel, statutair gevestigd in Amstelveen en kantoorhoudend aan de Professor E.M. Meijerslaan 1 in Amstelveen (hierna: het pensioenfonds), is het verstrekken van pensioenuitkeringen aan werknemers en oud-werknemers in een cabinefunctie met een arbeidscontract vallend onder de cao voor KLM-Cabinepersoneel en voor cabinepersoneel in algemene dienst bij KLM Cityhopper B.V. Uitgezonderd zijn assistent-pursers, pursers en senior pursers die tot het zogeheten Kerncorps Cabinepersoneel behoren. Het pensioenfonds is als ondernemingspensioenfonds ingeschreven in het Handelsregister van de Kamer van Koophandel onder nummer 41198994.

Pensioenregeling

Ouderdomspensioen

Het pensioenfonds kent twee regelingen voor ouderdomspensioen: een voorwaardelijke eindloonregeling (pensioenreglement 2008A) en een middelloonregeling (pensioenreglement 2008B). Daarnaast kent het pensioenfonds de Netto Aanvullende Pensioenregeling (NAP).

Het ouderdomspensioen is in de voorwaardelijke eindloonregeling bij volledige indexering gebaseerd op het laatstverdiende salaris en het aantal deelnemersjaren. Het eindloonsysteem is alleen van toepassing op individuele salarisverhogingen en dus niet op collectieve salarisverhogingen. De pensioenopbouw bedraagt voor ieder deelnemersjaar 1,17% van de pensioengrondslag, zoals die geldt op 1 januari van het betreffende jaar. In de middelloonregeling is het ouderdomspensioen gebaseerd op het gemiddelde salaris tijdens de diensttijd en het aantal deelnemersjaren en bedraagt voor ieder deelnemersjaar 1,33% van de pensioengrondslag, zoals die geldt op 1 januari van het betreffende jaar. In beide regelingen is de pensioengrondslag gelijk aan het pensioengevend salaris verminderd met een franchise. Het pensioengevend salaris is gelijk aan twaalfmaal het maandsalaris (inclusief eventuele leeftijdstoeslag), uitgaande van volle productie, verhoogd met 16,33% in verband met vakantietoeslag en eindejaarsuitkering en de deelnemersbijdragecompensatie. Het pensioengevend salaris is gemaximeerd op EUR 105.075 (2017: EUR 103.317) als gevolg van de fiscale maximering. De franchise is gelijk aan 100/66,28 van de AOW-uitkering voor een gehuwde.

De normpensioendatum is de eerste dag van de maand waarin de deelnemer 60 jaar wordt. De deelnemers kunnen binnen bepaalde grenzen kiezen wanneer zij met pensioen gaan. De vroegst mogelijke pensioendatum is de dag waarop de deelnemer 50 jaar wordt. Het is mogelijk om later met pensioen te gaan, maar uiterlijk op de dag waarop de deelnemer de AOW-gerechtigde leeftijd bereikt. Daarnaast bestaat de mogelijkheid van deeltijdpensioen. Deeltijdpensioen kan ingaan in de periode tussen de leeftijd van 50 jaar en één maand voorafgaand aan de dag waarop de AOW-gerechtigde leeftijd wordt bereikt. Verder kunnen de deelnemers kiezen voor een tijdelijke verhoging of verlaging van het pensioen, met als omslagpunt de AOW-gerechtigde leeftijd, waarbij de laagste uitkering niet lager is dan 75% van de hoogste uitkering.

Netto Aanvullende Pensioenregeling (NAP) vult het ouderdomspensioen uit de basispensioenregeling aan met een extra levenslang ouderdomspensioen vanaf de normpensioenleeftijd van 60 jaar. Deelname aan de regeling is vrijwillig. Na beëindiging van deelname kan eenmalig opnieuw tot de regeling worden toegetreden. De deelnemers betalen een extra premie die wordt ingehouden op het nettoloon. Over het te zijner tijd uit te keren pensioen is geen loonbelasting of inkomstenbelasting verschuldigd. De levenslange aanvullende uitkering kan op pensioendatum worden omgezet in een tijdelijke aanvullende uitkering tot de AOW-gerechtigde leeftijd. Het is mogelijk om uiterlijk op pensioendatum de levenslange uitkering te laten afkopen. Daarnaast bestaat de mogelijkheid van uitgestelde afkoop, dat wil zeggen een eenmalige uitkering aan de nabestaanden bij overlijden van de deelnemer.

Partnerpensioen

Het facultatief partnerpensioen is op risicobasis verzekerd. De verzekering voor deelnemers met een samenlevingscontract vangt aan op het moment waarop KLM een samenlevingsverband erkent. De deelnemer en de partner kunnen gezamenlijk van deze verzekering afzien. Het pensioen bedraagt zowel in de voorwaardelijke eindloonregeling als in de middelloonregeling per deelnemersjaar 1% van de laatste pensioengrondslag. Toekomstige jaren van deelneming tot de normpensioendatum zijn meeverzekerd. Verder kunnen deelnemers zich via het pensioenfonds ook vrijwillig verzekeren voor het Anw-hiaat.

Wezenpensioen

Wezenpensioen wordt uitgekeerd aan kinderen tot de 18-jarige leeftijd of, bij het volgen van een opleiding waarvoor recht op studiefinanciering bestaat, tot de 27-jarige leeftijd. Indien het pensioen is ingegaan vóór 1 januari 2015 wordt de uitkering, bij het volgen van een opleiding waarvoor recht op studiefinanciering bestaat, verstrekt tot de leeftijd van 25 jaar. Het wezenpensioen bedraagt voor elk gerechtigd kind 14% van het (bereikbare) ouderdomspensioen.

Arbeidsongeschiktheidspensioen

In geval van volledige en duurzame arbeidsongeschiktheid (IVA) van de deelnemer wordt een arbeidsongeschiktheidspensioen uitgekeerd. De uitkering gaat in na afloop van het tweede ziektejaar. Daarnaast wordt de pensioenopbouw volledig en premievrij voortgezet. Dit geldt eveneens voor de verzekering van het facultatief partnerpensioen en voor het Anw-hiaatpensioen.

Bij volledige of gedeeltelijke niet-duurzame arbeidsongeschiktheid (WIA) gaat het pensioen in op het moment waarop de loongerelateerde WIA-uitkering eindigt. Het arbeidsongeschiktheidspensioen is een percentage van het pensioen dat wordt uitgekeerd bij volledige arbeidsongeschiktheid. Bij een gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid tussen 35% en 80% wordt de pensioenopbouw premievrij voortgezet, afhankelijk van de mate van arbeidsongeschiktheid. Premievrije voortzetting geldt ook voor de verzekering van het facultatief partnerpensioen, maar niet voor de verzekering van het Anw-hiaatpensioen.

In geval van een gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid van minder dan 35% bestaat geen recht op arbeidsongeschiktheidspensioen. De pensioenopbouw wordt wel premievrij voortgezet en is afhankelijk van de mate van arbeidsongeschiktheid.

Het arbeidsongeschiktheidspensioen wordt uitgekeerd zolang de arbeidsongeschiktheid duurt, maar uiterlijk tot de normpensioendatum.

Reductiebepalingen

In 2017 zijn met terugwerkende kracht tot 1 januari 2016 reductiebepalingen in de pensioenregeling opgenomen. Indien in enig jaar de vaste premie, verhoogd met de deelnemersbijdragen voor de facultatieve onderdelen van de pensioenregeling, ontoereikend is om de pensioenopbouw in dat jaar te financieren, wordt de pensioenopbouw verlaagd, tenzij anderszins in het premietekort kan worden voorzien. In dit verband wordt de vaste premie, verhoogd met de deelnemersbijdragen voor de facultatieve onderdelen van de pensioenregeling, getoetst aan een zogenoemde toetspremie. De toetspremie is de hoogste van de gedempte kostendekkende premie en een gedempte premie waarbij de actuarieel benodigde premie voor de pensioenopbouw wordt berekend op basis van een rentevoet van 3,2% en de solvabiliteitsopslag wordt vastgesteld op 21,3%. Indien in enig jaar de totale premie lager is dan de toetspremie, wordt de pensioenopbouw in dat jaar zodanig verlaagd, dat de (verlaagde) toetspremie weer gelijk is aan de totale premie. Hierbij wordt eerst de backserviceverhoging in de eindloonregeling (pensioenreglement 2008A) naar rato verminderd. Indien de totale premie na deze verlaging van de pensioenopbouw nog steeds lager is dan de toetspremie, wordt de reguliere pensioenopbouw van alle deelnemers verlaagd naar rato van het resterende premietekort.

> > > > >

Het voorgaande betekent dat het verzekeringstechnisch risico en het beleggingsrisico volledig bij het pensioenfonds en daarmee indirect bij de (gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden ligt. KLM kan hiervoor niet worden aangesproken.

Indexering

Het pensioenfonds streeft ernaar de opgebouwde pensioenrechten van actieve deelnemers jaarlijks aan te passen aan de ontwikkeling van de loonronden bij KLM.

Verder streeft het pensioenfonds ernaar de ingegane pensioenen en de premievrije pensioenrechten (actieve en gewezen deelnemers) jaarlijks aan te passen aan de ontwikkeling van de niet-afgeleide consumentenprijsindex.

De indexering heeft een voorwaardelijk karakter. Dit betekent dat geen recht op indexering bestaat en dat het niet zeker is of en in hoeverre in de toekomst indexering kan plaatsvinden. Het bestuur van het pensioenfonds beoordeelt jaarlijks op basis van de financiële positie van het fonds of de opgebouwde pensioenrechten van actieve deelnemers, de premievrije pensioenrechten van (actieve en) gewezen deelnemers en de ingegane pensioenen kunnen worden verhoogd.

Bij de besluitvorming wordt uitgegaan van de beleidsdekkingsgraad van het pensioenfonds ultimo november van het voorafgaande jaar. Bij een beleidsdekkingsgraad van 110% of lager wordt geen indexering toegekend. Bij een beleidsdekkingsgraad hoger dan 110% wordt in beginsel indexering toegekend, waarbij de indexering op een zodanig niveau wordt vastgesteld dat deze naar verwachting in de toekomst kan worden gecontinueerd. Hierbij wordt rekening gehouden met de wettelijk voorgeschreven parameters.

Een achterstand in de indexering kan onder voorwaarden worden ingehaald. Voorwaarden zijn dat de beleidsdekkingsgraad hoger is dan de met het (strategisch) vereist vermogen overeenkomende nominale dekkingsgraad en de indexering naar verwachting ook in de toekomst kan worden toegekend. In enig jaar kan ten hoogste een vijfde deel van het vermogen beschikbaar voor inhaalindexering worden aangewend.

Financiering en premie

De pensioenregeling is een zogenoemde Collective Defined Contribution-regeling, verkort ook wel CDC-regeling genoemd. Dit houdt in dat de aangesloten werkgevers jaarlijks een vaste premie betalen voor de opbouw van pensioenrechten. Dit betekent dat voor een langere periode een vaste premie is afgesproken. Zoals hiervoor onder Reductiebepalingen als onderdeel van de pensioenregeling is beschreven, heeft KLM geen enkele verplichting tot het betalen van aanvullende bedragen, ook niet als bij het pensioenfonds een vermogenstekort ontstaat. Hier staat tegenover dat KLM (in geval van een overschot bij het pensioenfonds) geen recht heeft op terugstorting van en/of korting op de vaste premie.

Voor 2018 is de vaste premie vastgesteld op 36,3% (2017: 36,3%) van de totale pensioengrondslagsom exclusief de deelnemersbijdragecompensatie (DBC) en inclusief een opslag voor maandbetaling. De vaste premie wordt verhoogd met een deelnemersbijdrage van 1,6% (2017: 1,6%) van de bijdragegrondslag in geval van verzekering van het facultatief partnerpensioen en met een deelnemersbijdrage van EUR 21,40 per maand (2017: EUR 20,00 per maand) in geval van verzekering van het Anw-hiaat. Vanaf 1 januari 2018 kunnen deelnemers zelf de hoogte van de premie aan de NAP regeling bepalen tot maximaal het netto salaris. Indien het collectieve premievolume van de NAP regeling in enig jaar hoger wordt dan 4% van de NAP grondslag exclusief de compensatie voor levensloopbijdrage, kan het bestuur besluiten de inleg te beperken. De deelnemersbijdrage ten behoeve van NAP bedraagt gemiddeld 2,3% (2017: 2,0%) van de bijdragegrondslag.

Indien de vaste premie, verhoogd met de deelnemersbijdragen voor de facultatieve onderdelen van de pensioenregeling, niet toereikend is om de pensioenopbouw in dat jaar te financieren, kunnen de arbeidsvoorwaardelijke partijen afspreken de deelnemersbijdrage voor de reguliere pensioenopbouw te verhogen ter (gedeeltelijke) voorkoming van de hiervoor onder Reductiebepalingen beschreven korting van de pensioenopbouw.

Grondslagen voor de financiële verslaggeving

Algemeen

De jaarrekening is opgesteld in overeenstemming met de wettelijke bepalingen zoals deze zijn opgenomen in Titel 9, Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek en in overeenstemming met de Richtlijnen voor de jaarverslaggeving, in het bijzonder Richtlijn 610 Pensioenfondsen (RJ 610).

De jaarrekening is opgesteld uitgaande van de continuïteitsveronderstelling, dat wil zeggen de veronderstelling dat de continuïteit gewaarborgd is en de activiteiten in de afzienbare toekomst zullen worden voortgezet.

Deze jaarrekening heeft betrekking op het verslagjaar 2018, dat is geëindigd op 31 december 2018.

De bedragen in de jaarrekening luiden in euro's.

Schattingen en veronderstellingen

Bij het opstellen van de jaarrekening is het maken van schattingen en veronderstellingen noodzakelijk. De schattingen en veronderstellingen hebben invloed op de toepassing van grondslagen en de waardering van activa en verplichtingen. De schattingen en daaraan ten grondslag liggende veronderstellingen zijn gebaseerd op ervaringen uit het verleden en verschillende andere factoren die gegeven de omstandigheden als redelijk worden beschouwd. Vooral de waardering van de voorziening pensioenverplichtingen en (in mindere mate) de waardering van de beleggingen zijn gebaseerd op schattingen en veronderstellingen. De schattingen en onderliggende veronderstellingen worden voortdurend beoordeeld. Ten behoeve van de oordeelsvorming en het maken van schattingen wordt gebruikgemaakt van externe deskundigen. De aard van oordelen en schattingen en de onderliggende veronderstellingen is, voor zover noodzakelijk geacht voor het vereiste inzicht in het vermogen, vermeld in de toelichting bij de jaarrekening.

Herzieningen van schattingen worden verwerkt in de periode waarin de schatting wordt herzien. Een herziening van een schatting heeft dikwijls ook gevolgen voor waardering en resultaatbepaling in toekomstige perioden.

Verwerking

De belangrijkste activa en verplichtingen van het pensioenfonds zijn respectievelijk de beleggingen en de pensioenverplichtingen. De beleggingen bestaan volledig uit financiële activa en derivaten. Deze worden in de balans opgenomen respectievelijk van de balans verwijderd op transactiedatum (datum van koop of verkoop). Dit is het moment waarop de toekomstige economische voordelen en de risico's verbonden aan het financiële instrument worden overgedragen. Pensioenverplichtingen worden in de balans opgenomen op het moment van toekenning of overdracht van de pensioenrechten. Zij worden van de balans verwijderd op het moment van uitkering of overdracht van de pensioenrechten.

Saldering

Een financieel actief en een financiële verplichting worden gesaldeerd en als nettobedrag in de balans opgenomen indien sprake is van een wettelijke of contractuele bevoegdheid om het actief en de verplichting gesaldeerd en gelijktijdig af te wikkelen en bovendien de intentie bestaat om de posten op

deze wijze af te wikkelen. De met gesaldeerd opgenomen financiële activa en financiële verplichtingen samenhangende rentebaten en rentelasten worden eveneens gesaldeerd opgenomen.

Presentatie beleggingen en beleggingsopbrengsten

De beleggingen bestaan nagenoeg geheel uit participaties in beleggingsinstellingen, voor het merendeel Blue Sky beleggingsfondsen. Deze beleggingsfondsen hebben de vorm van een besloten fonds voor gemene rekening. De participaties worden in de balans gerubriceerd conform de aard van de onderliggende beleggingen van de beleggingsfondsen. Waardeveranderingen van de participaties worden in de rekening van baten en lasten opgenomen onder indirecte beleggingsopbrengsten. Zij bestaan uit de directe en indirecte opbrengsten van de onderliggende beleggingen en de kosten van vermogensbeheer die ten laste van het beleggingsfonds komen. Door beleggingsfondsen uitgekeerde dividenden worden gepresenteerd onder directe beleggingsopbrengsten.

Waardering beleggingen

Participaties in beleggingsinstellingen worden op het moment van verkrijging gewaardeerd tegen de verkrijgingsprijs, dat wil zeggen inclusief een eventuele toetreedvergoeding. Vervolgens worden de participaties gewaardeerd tegen de berekende intrinsieke waarde of de meest recent beschikbare intrinsieke waarde. De intrinsieke waarde wordt vastgesteld op basis van de marktwaarde van de onderliggende activa en verplichtingen. Dit is het bedrag waarvoor een actief of een verplichting kan worden afgewikkeld tussen ter zake goed geïnformeerde, tot een transactie bereid zijnde partijen die onafhankelijk zijn. De marktwaarde is gebaseerd op actuele marktprijzen, tenzij anders vermeld.

Waardeveranderingen beleggingen

Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen gerealiseerde en ongerealiseerde waardeveranderingen van beleggingen, inclusief derivaten. Alle waardeveranderingen, inclusief valutakoersverschillen, worden als opbrengst beleggingen direct in de rekening van baten en lasten opgenomen.

Vreemde valuta

Activa en verplichtingen in vreemde valuta worden omgerekend naar euro's tegen de koers per balansdatum. Deze waardering is onderdeel van de intrinsieke waarde van de participaties in de beleggingsfondsen. Transacties in vreemde valuta worden omgerekend tegen de koers op transactiedatum. Valutakoersverschillen bij de omrekening van activa en verplichtingen worden in de rekening van baten en lasten opgenomen onder de post waarop de activa en verplichtingen betrekking hebben.

De koers op balansdatum van de euro ten opzichte van de belangrijkste valuta's is:

	2018	2017	2016
Amerikaanse dollar	1,1431	1,2008	1,0548
Canadese dollar	1,5613	1,5045	1,4145
Australische dollar	1,6238	1,5352	1,4566
Japanse yen	125,4207	135,2700	123,0210
Britse pond	0,8975	0,8876	0,8536
Zwitserse frank	1,1269	1,1701	1,0720
Zweedse kroon	10,1350	9,8315	9,5820

Grondslagen voor de waardering van activa en passiva

Vastgoed

De marktwaarde van onderliggende beursgenoteerde aandelen van vastgoedfondsen is gebaseerd op de beurskoers per balansdatum. Onderliggende beleggingen in niet-beursgenoteerde participaties worden gewaardeerd tegen de intrinsieke waarde, gebaseerd op de marktwaarde van het onderliggende vastgoed. De marktwaarde van het onderliggende vastgoed is de geschatte waarde bij onderhandse verkoop in verhuurde staat. Directe vastgoedbeleggingen van vastgoedfondsen waarin rechtstreeks wordt geparticipeerd, worden op dezelfde wijze gewaardeerd. De onderliggende vastgoedobjecten worden periodiek getaxeerd door onafhankelijke taxateurs.

Aandelen

De marktwaarde van onderliggende beursgenoteerde aandelen en converteerbare obligaties van aandelenfondsen is gebaseerd op de beurskoers per balansdatum. Indien de koersvorming van beursgenoteerde aandelen niet representatief is, wordt de marktwaarde getaxeerd. De taxatie is gebaseerd op recente marktinformatie. De marktwaarde van onderliggende niet-beursgenoteerde aandelen (private equity) wordt getaxeerd door de externe managers op basis van richtlijnen die algemeen worden toegepast in de private equity en venture capital branche.

Vastrentende waarden

De marktwaarde van onderliggende beursgenoteerde vastrentende waarden van beleggingsfondsen is gebaseerd op de beurskoers per balansdatum, verhoogd met de lopende rente. De marktwaarde van onderliggende niet-beursgenoteerde vastrentende beleggingen wordt bepaald door te ontvangen rente en aflossingen contant te maken op basis van actuele marktrente, rekening houdend met het risicoprofiel en de looptijd van de belegging. De marktwaarde van directe vastrentende beleggingen wordt eveneens bepaald door te ontvangen rente en aflossingen contant te maken op basis van actuele marktrente, rekening houdend met het risicoprofiel en de looptijd van de belegging.

Derivaten

Derivaten zijn afgeleide financiële instrumenten, waarvan de waarde afhankelijk is van één of meer onderliggende primaire financiële instrumenten. Derivaten bevatten rechten en verplichtingen waardoor één of meer van de financiële risico's waaraan de onderliggende primaire financiële instrumenten onderhevig zijn tussen partijen worden overgedragen. Derivaten leiden bij het aangaan van de transactie niet of tot een relatief gering vermogensbeslag. Basisvormen van derivaten zijn swaps, forwards, futures en opties. Het onderliggende primaire financiële instrument kan onder meer een valutaproduct, een aandelenproduct of een renteproduct zijn.

Het pensioenfonds maakt gebruik van de volgende derivaten: valutatermijncontracten en interest rate swaps.

Een valutatermijncontract is een contract waarbij de verplichting wordt aangegaan om een bepaalde valuta te verkopen en een andere valuta te kopen op een vooraf vastgestelde datum en tegen een vooraf vastgestelde (termijn)koers.

Een interest rate swap of renteswap is een contract waarbij wordt overeengekomen om gedurende een vooraf vastgestelde periode rentestromen in dezelfde valuta te ruilen. Bij de meeste renteswaps wordt een variabele rente geruild tegen een vaste rente. De variabele rente is gebaseerd op de geldmarktrente, waarbij als referentie Euribor of Eonia wordt gehanteerd. De vaste rente is meestal gebaseerd op de marktrente van staatsobligaties.

Derivaten worden gewaardeerd tegen marktwaarde. Voor beursgenoteerde contracten is dit de beursprijs per balansdatum. Voor niet-beursgenoteerde contracten is de waardering gebaseerd op recente marktinformatie (zoals valutakoersen, rentecurves en indexen), als input voor de gehanteerde gangbare waarderingsmodellen.

Deelnemingen

Deelnemingen worden gewaardeerd tegen nettovermogenswaarde.

Vorderingen

Vorderingen worden gewaardeerd tegen geamortiseerde kostprijs onder aftrek van eventuele bijzondere waardeverminderingen, indien sprake is van oninbaarheid. De geamortiseerde kostprijs komt in het algemeen overeen met de nominale waarde.

Liquide middelen

Liquide middelen worden opgenomen voor de nominale waarde.

Stichtingskapitaal en reserves

Het stichtingskapitaal en de overige reserves worden bepaald door het bedrag dat resteert nadat alle activa en verplichtingen, inclusief voorzieningen, volgens de van toepassing zijnde waarderingsgrondslagen zijn verwerkt in de balans.

Binnen het stichtingskapitaal en de overige reserves is een aantal bestemmingsreserves gevormd met een specifieke bestemming. Dit betreffen de toeslagreserve en de premiereserve. Een nadere toelichting van deze reserves is opgenomen in paragraaf Stichtingskapitaal en reserves van de toelichting op de balans op pagina 68 tot en met 70. De bestemmingsreserves worden niet meegeteld bij het bepalen van de dekkingsgraad.

Voorziening pensioenverplichtingen

De voorziening pensioenverplichtingen wordt actuariel berekend en wordt vastgesteld op basis van de nominaal verworven pensioenrechten, voor zover zij onvoorwaardelijk zijn. Dit betekent dat de voorwaardelijke toekomstige indexering niet in de voorziening is begrepen, maar de op balansdatum toegezegde indexering wel in de voorziening wordt opgenomen. De pensioenverplichtingen worden contant gemaakt tegen de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur per balansdatum.

De voorziening met betrekking tot ouderdomspensioen en partnerpensioen is de contante waarde van de beste inschatting van de toekomstige uitgaande kasstromen die voortvloeien uit de tot balansdatum opgebouwde onvoorwaardelijke pensioenrechten. Daarin is begrepen de toekomstige premievrije pensioenopbouw van arbeidsongeschikte deelnemers.

De voorziening met betrekking tot arbeidsongeschiktheidspensioen is de contante waarde van de verwachte uitgaande kasstromen die voortvloeien uit de verplichtingen aan bij het pensioenfonds aangemelde arbeidsongeschikte deelnemers, nog niet aangemelde arbeidsongeschikte deelnemers en zieke deelnemers die naar verwachting arbeidsongeschikt zullen worden verklaard. De voorziening voor nog niet aangemelde arbeidsongeschikte deelnemers en zieke deelnemers is gelijk aan de som van de in de jaarpremie van het verslagjaar en de jaarpremie van het vorige jaar begrepen opslag voor het risico van arbeidsongeschiktheid.

De belangrijkste actuariële grondslagen en veronderstellingen zijn:

- rekenrente actuele rentetermijnstructuur DNB (ongewijzigd);
- levensverwachting volgens prognosetafels AG 2018 met actuele fondsspecifieke leeftijds- en sekseafhankelijke correctiefactoren gebaseerd op het Willis Towers Watson model 2018 (2017: prognosetafels AG 2016 en correctiefactoren Willis Towers Watson model 2016);
- partnerfrequentie actieve en gewezen deelnemers 100% (ongewijzigd);
- verschil leeftijd man en vrouw tweeënhalf jaar (ongewijzigd);
- excassokosten 1,9% van de voorziening (ongewijzigd).

> > > > >

Uit de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur ultimo 2018 kan voor het pensioenfonds een gemiddelde rekenrente van 1,4% worden afgeleid (2017: 1,5%).

De voor de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen gehanteerde rentetermijnstructuur DNB betreft voor looptijden tot en met 20 jaar de marktrente op de interbancaire swapmarkt. Voor looptijden langer dan 20 jaar wordt de swapcurve per balansdatum aangepast door de onderliggende éénjaarsforwardrente te extrapoleren naar een lange termijn verwacht renteniveau, de zogenoemde ultimate forward rate (UFR). De UFR wordt vastgesteld als 120-maands voortschrijdend gemiddelde van de werkelijke 1-jaar 20-jaarsforwardrentes. In de door DNB gevolgde methodiek beweegt de rente vanaf 21 jaar geleidelijk in de richting van de UFR, doordat de forwardrente wordt gemiddeld met de UFR. De UFR bedraagt ultimo 2018 2,3% (2017: 2,6%).

Schulden

Schulden worden gewaardeerd tegen geamortiseerde kostprijs, die in het algemeen overeenkomt met de nominale waarde.

Grondslagen voor de resultaatbepaling

Algemeen

De grondslagen voor resultaatbepaling vloeien voor het merendeel voort uit de voor de beleggingen en de voorziening pensioenverplichtingen gehanteerde waarderingsgrondslagen. Voor een aantal posten worden de grondslagen voor resultaatbepaling hierna (nader) uiteengezet.

Directe beleggingsopbrengsten

Rente wordt ten gunste van het resultaat gebracht in de periode waarop deze betrekking heeft. Dividend wordt in de rekening van baten en lasten verwerkt op het moment van beschikbaarstelling.

Premies

Premies worden ten gunste van het resultaat gebracht in de periode waarin de daarmee samenhangende pensioenrechten worden opgebouwd. Premiekortingen en extra premies worden verwerkt in de periode waarin aan de voorwaarden volgens de uitvoeringsovereenkomst wordt voldaan. Dit is de periode waarin de premiekorting of extra premie onvoorwaardelijk is geworden.

Waardeoverdrachten

Waardeoverdrachten worden in de rekening van baten en lasten opgenomen op het moment van overdracht van de pensioenverplichtingen.

Mutatie voorziening pensioenverplichtingen

Pensioenopbouw

De pensioenopbouw wordt toegerekend aan de periode waarin de opbouw van de pensioenrechten plaatsvindt. De verplichtingen met betrekking tot arbeidsongeschiktheidspensioen worden opgenomen in de periode waarin deze ontstaan. De toekomstige premievrije pensioenopbouw van arbeidsongeschikte deelnemers wordt ten laste van het resultaat gebracht in de periode waarin de arbeidsongeschiktheid ontstaat.

Indexering

De toevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen uit hoofde van indexering wordt in de rekening van baten en lasten opgenomen in de periode waarin het bestuursbesluit wordt genomen.

Rentetoevoeging voorziening pensioenverplichtingen

De pensioenverplichtingen worden contant gemaakt tegen de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur per balansdatum. Aan de voorziening pensioenverplichtingen wordt rente toegevoegd op basis van de éénjaarsrente volgens deze rentetermijnstructuur primo verslagperiode.

De rentetoevoeging wordt berekend over het gemiddelde van de stand van de voorziening primo periode en de stand van de voorziening ultimo periode, de laatste exclusief het effect van de indexering.

Wijziging rekenrente

Het effect van de verandering van de rekenrente op de voorziening pensioenverplichtingen wordt ultimo verslagperiode in de rekening van baten en lasten opgenomen.

Onttrekking pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten

De vrijval van de voorziening pensioenverplichtingen wordt ten gunste van de rekening van baten en lasten gebracht in de periode waarin de lasten bij de berekening van de voorziening waren voorzien.

Pensioenrechten waardeoverdrachten

De met waardeoverdrachten samenhangende toevoeging en onttrekking aan de voorziening pensioenverplichtingen worden in de rekening van baten en lasten opgenomen op het moment van overdracht van de pensioenverplichtingen.

Wijziging actuariële grondslagen

Het effect van wijzigingen in de actuariële grondslagen op de voorziening pensioenverplichtingen wordt ultimo verslagperiode in de rekening van baten en lasten opgenomen.

Pensioenuitkeringen

Pensioenuitkeringen worden in de rekening van baten en lasten opgenomen in de periode waarop zij betrekking hebben.

Kosten

Kosten worden ten laste van het resultaat gebracht in de periode waarop zij betrekking hebben.

Grondslagen voor het kasstroomoverzicht

Het kasstroomoverzicht wordt opgesteld volgens de directe methode. Dit houdt in dat alle ontvangsten en uitgaven ook als zodanig worden gepresenteerd. Onderscheid wordt gemaakt tussen kasstromen uit pensioenactiviteiten en kasstromen uit beleggingsactiviteiten.

Kasstromen in vreemde valuta worden omgerekend tegen de koers op transactiedatum.

Onder liquide middelen worden verstaan banktegoeden die niet het karakter hebben van beleggingen.

TOELICHTING OP DE BALANS

(bedragen in miljoenen euro's)

Activa

1 Vastgoed

	2018	2017
Beursgenoteerd	99,8	124,7
Niet-beursgenoteerd	227,4	177,2
Totaal	327,2	301,9

De samenstelling van de (onderliggende) portefeuille vastgoed per sector is als volgt:

	2018	2017
Winkels	101,9	97,5
Kantoren	81,0	72,8
Bedrijfsruimten	37,6	45,6
Woningen	55,6	49,9
Overig	51,1	36,1
Totaal	327,2	301,9

De samenstelling naar regio is als volgt:

	2018	2017
Europa	165,5	161,1
Verenigde Staten	93,1	78,0
Azië	68,6	62,8
	327,2	301,9

De volgende (onderliggende) beleggingen maken meer dan 5% uit van de totale vastgoedportefeuille:

	2018	2017
Tuckerman US REIT Index CTF Fund	23,2	21,3
INVESCO RE EUROPEAN FUND	17,4	11,3
RREEF America REIT II Inc	16,1	13,3

Blue Sky vastgoedfondsen waarin het pensioenfonds participeert, hebben een deel van de portefeuille uitgeleend. Voor dat deel hebben deze vastgoedfondsen alleen het economisch eigendom. Het aandeel van het pensioenfonds in deze in bruikleen gegeven vastgoedaandelen bedraagt totaal EUR 3,3 miljoen (2017: EUR 2,4 miljoen).

Voor het risico van niet-teruglevering zijn staatsobligaties met ten minste een AA-rating verkregen tot een bedrag van totaal EUR 3,4 miljoen (2017: EUR 2,5 miljoen). Deze zekerheden zijn niet in de balans opgenomen.

2 Aandelen

	2018	2017
Beursgenoteerd	1.308,4	1.367,5
Niet-beursgenoteerd (private equity)	93,0	58,3
Totaal	1.401,4	1.425,8

De aandelenportefeuille kan als volgt worden gespecificeerd per sector:

	2018	2017
Financiële instellingen	293,3	313,0
Informatietechnologie	237,7	221,3
Energie	70,0	68,4
Telecommunicatie	54,1	52,0
Consument cyclisch	174,3	170,9
Consument defensief	122,7	121,9
Industrie	150,2	162,5
Basismaterialen	71,8	88,3
Gezondheidszorg	124,1	135,1
Nutsbedrijven	68,5	56,1
Overig	34,7	36,3
Totaal	1.401,4	1.425,8

De samenstelling naar regio is als volgt:

	2018	2017
Europa	261,6	362,3
Verenigde Staten	634,2	529,8
Canada	52,3	50,3
Japan	82,9	87,8
Overig Pacific	97,0	88,6
Opkomende markten	273,4	307,0
Totaal	1.401,4	1.425,8

Het pensioenfonds heeft voor EUR 0,1 miljoen (2017: EUR 0,3 miljoen) belegd in aandelen Air France-KLM.

Blue Sky aandelenfondsen waarin het pensioenfonds participeert, hebben een deel van de aandelen uitgeleend. Voor dat deel hebben de aandelenfondsen alleen het economisch eigendom. Het aandeel van het pensioenfonds in deze in bruikleen gegeven aandelen bedraagt totaal EUR 76,5 miljoen

(2017: EUR 82,0 miljoen). Voor het risico van niet-teruglevering zijn staatsobligaties met ten minste een AA-rating verkregen tot een bedrag van totaal EUR 80,1 miljoen (2017: EUR 85,7 miljoen). Deze zekerheden zijn niet in de balans opgenomen.

3 Vastrentende waarden

	2018	2017
Staatsobligaties	931,0	816,4
Ondernemingsobligaties	284,2	264,0
Totaal beursgenoteerde obligaties	1.215,2	1.080,4
Hypothecaire leningen (woninghypotheken)	207,7	188,1
Overige onderhandse leningen	92,8	78,3
Banktegoeden in rekening-courant	4,4	5,5
Totaal	1.520,1	1.352,3

De specificatie naar rentetype is als volgt:

	2018	2017
Inflation linked	584,3	524,4
Vaste rente	931,4	822,4
Variabele rente	4,4	5,5
Totaal	1.520,1	1.352,3

Een deel van de onderliggende hypothecaire leningen (woninghypotheken) heeft een variabele rente. Door middel van rentederivaten wordt deze variabele rente omgezet in een vaste rente.

De resterende looptijd gebaseerd op de contractuele aflossingsdata is als volgt:

	2018	2017
Korter dan 1 jaar	233,2	203,3
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	328,7	267,4
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	451,5	402,6
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	248,5	256,4
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	238,9	199,4
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	11,3	14,8
Langer dan 40 jaar	8,0	8,4
Totaal	1.520,1	1.352,3

De kredietwaardigheid van de portefeuille kan als volgt worden weergegeven:

	2018	2017
AAA-rating	562,8	491,5
AA-rating	206,0	196,3
A-rating	65,1	56,6
BBB-rating	158,3	144,1
Lagere rating dan BBB	301,1	260,5
Geen rating	226,8	203,3
Totaal	1.520,1	1.352,3

De onderliggende hypothecaire leningen (woninghypotheken) van EUR 207,7 miljoen (2017: EUR 188,1 miljoen) hebben geen rating en zijn dan ook begrepen in het deel van de portefeuille vastrentende waarden zonder rating. In woninghypotheken wordt belegd door middel van participaties in een tweetal beleggingsfondsen. Deze beleggingsfondsen hebben evenmin een officiële rating. Op basis van een intern model van de beheerders van de beleggingsfondsen is de indicatieve rating AA.

De samenstelling naar regio is als volgt:

	2018	2017
Europa	734,5	662,1
Verenigde Staten	425,1	375,6
Opkomende markten	271,2	236,3
Overig	89,3	78,3
Totaal	1.520,1	1.352,3

De volgende onderliggende beleggingen van de Blue Sky obligatiefondsen maken meer dan 5% uit van de totale obligatieportefeuille:

	2018	2017
Staatsobligaties Duitsland	199,4	177,1
Staatsobligaties Frankrijk	168,4	115,7
Staatsobligaties Verenigde Staten	122,5	143,6
AeAM Dutch Mortgage Fund	121,8	152,1

Het pensioenfonds heeft niet belegd in obligaties KLM of obligaties Air France-KLM.

Van de vastrentende waarden heeft een bedrag van EUR 1,5 miljoen (2017: EUR 1,4 miljoen) betrekking op saldi op margin accounts die worden aangehouden in verband met derivatenposities. De saldi op deze bankrekeningen staan niet ter vrije beschikking van het pensioenfonds.

Een deel van de onderliggende obligatieportefeuille met een totale marktwaarde van EUR 72,5 miljoen (2017: EUR 9,9 miljoen) is gestort in een gesepareerd depot als zekerheid voor derivaten met een negatieve marktwaarde. Deze obligaties staan niet ter vrije beschikking van het pensioenfonds.

4 Derivaten

Derivaten met een positieve marktwaarde zijn als een actiefpost in de balans opgenomen en derivaten met een negatieve marktwaarde zijn onder de verplichtingen opgenomen.

	Activa	Passiva	Per saldo
2018			
Valutaderivaten	4,5	-79,5	-75,0
Rentederivaten	16,7	-11,8	4,9
Totaal	21,2	-91,3	-70,1
2017			
Valutaderivaten	89,9	-0,4	89,5
Rentederivaten	52,9	-20,0	32,9
Totaal	142,8	-20,4	122,4

Het volgende overzicht geeft inzicht in de portefeuille derivaten per balansdatum:

	Contract- omvang	2018 Markt- waarde	Contract- omvang	2017 Markt- waarde
Valutatermijncontracten				
Gekocht	111,9	0,2	24,0	0,1
Verkocht	1.811,5	-75,2	1.558,4	89,4
Interest rate swaps				
Gekocht	723,4	4,9	540,9	32,9

Valutaderivaten zijn in dit overzicht aangeduid als verkocht indien de positie in euro's long is en de positie in vreemde valuta's short is. Deze contracten zijn afgesloten met het doel om het valutarisico af te dekken.

Als gekocht aangeduide interest rate swaps zijn zogenoemde receiver swaps, waarbij een vaste rente wordt ontvangen en een variabele rente wordt betaald. Door middel van de interest rate swaps wordt het rentemismatchrisico verkleind.

De valutatermijncontracten en interest rate swaps zijn niet-beursgenoteerde contracten.

De valutatermijncontracten hebben een looptijd korter dan een jaar.

De portefeuille gekochte interest rate swaps is als volgt samengesteld naar looptijden:

	Contract- omvang	2018 Markt- waarde	Contract- omvang	2017 Markt- waarde
Korter dan 10 jaar	–	–	–	–
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	295,2	–3,2	295,2	11,2
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	390,2	7,5	207,7	13,9
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	38,0	0,6	38,0	7,8
Langer dan 40 jaar	–	–	–	–
Totaal	723,4	4,9	540,9	32,9

De volgende tegenpartijen maken meer dan 5% uit van de totale (positieve) marktwaarde:

	2018	2017
Morgan Stanley	12,1	68,9
Royal Bank of Scotland	5,2	9,3
Barclays	1,2	13,8
ABN Amro	1,1	29,5
Société Générale	0,4	21,1

Voor derivaten met een positieve marktwaarde zijn zekerheden verkregen tot een bedrag van totaal EUR 5,2 miljoen (2017: EUR 124,2 miljoen). Voor derivaten met een negatieve marktwaarde zijn zekerheden gegeven tot een bedrag van totaal EUR 72,5 miljoen (2017: EUR 9,9 miljoen).

5 Deelnemingen

Onder deelnemingen is opgenomen het 33,3% belang in Blue Sky Group Holding B.V., statutair gevestigd in Amstelveen.

	2018	2017
Totaal	5,0	4,6

De mutaties zijn als volgt:

	2018	2017
Balanswaarde begin van het jaar	4,6	4,5
Resultaat	0,4	0,1
Balanswaarde eind van het jaar	5,0	4,6

6 Vorderingen en overlopende activa

	2018	2017
Werkgever	0,2	24,9
Dividenden	2,7	0,1
Bronbelastingen	0,4	0,5
Overige vorderingen en overlopende activa		
Totaal	3,7	25,9

De vorderingen hebben een resterende looptijd korter dan een jaar.

7 Liquide middelen

Liquide middelen worden onderscheiden van banktegoeden die het karakter hebben van beleggingen of direct beschikbaar zijn om te worden belegd. Deze posten zijn begrepen in vastrentende waarden.

	2018	2017
Banktegoeden in rekening-courant	1,1	0,5
Totaal	1,1	0,5

Het pensioenfonds heeft een kredietfaciliteit bij de huisbankier van EUR 35,0 miljoen (2017: EUR 35,0 miljoen).

Passiva

8 Stichtingskapitaal en reserves

	Bestemmings- reserves	Overige reserves	Totaal
2018			
Stand begin van het jaar	35,8	463,8	499,6
Resultaat	-1,1	-244,1	-245,2
Stand eind van het jaar	34,7	219,7	254,4
2017			
Stand begin van het jaar	7,7	163,0	170,7
Resultaat	28,1	300,8	328,9
Stand eind van het jaar	35,8	463,8	499,6

Het stichtingskapitaal bedraagt (ongewijzigd) EUR 45,38 en is gestort bij oprichting.

De mutaties in de bestemmingsreserves zijn als volgt:

	Toeslag- reserve	Premie- reserve	Totaal
2018			
Stand begin van het jaar	8,3	27,5	35,8
Resultaat	0,1	-1,2	-1,1
Stand eind van het jaar	8,4	26,3	34,7
2017			
Stand begin van het jaar	7,7	-	7,7
Resultaat	0,6	27,5	28,1
Stand eind van het jaar	8,3	27,5	35,8

Van het resultaat over 2018 (EUR 245,2 miljoen negatief) is EUR 0,1 miljoen gedoteerd aan de toeslagreserve, EUR 1,2 miljoen negatief ten laste van de premiereserve en EUR 244,1 miljoen negatief ten laste van de overige reserves.

De toeslagreserve is bestemd voor de financiering van de aanvullende indexering van de pensioenrechten van actieve deelnemers. In het verslagjaar is EUR 0,1 miljoen (2017: EUR 0,6 miljoen) rente toegevoegd op basis van het totaalrendement van de beleggingen.

In 2014 en 2015 heeft de werkgever tijdelijk gelden aan het pensioenfonds in beheer gegeven tot een bedrag van totaal EUR 30,6 miljoen. Als onderdeel van de CDC-regeling is met de werkgever overeengekomen dat met terugwerkende kracht over de jaren 2014 tot en met 2016 rente wordt toegevoegd aan de in beheer genomen gelden op basis van de over deze jaren gerealiseerde totale beleggingsrendementen. Naar aanleiding hiervan is ten laste van het resultaat over 2017 de verplichting verhoogd met een bedrag van totaal EUR 3,8 miljoen. De resulterende verplichting van EUR 34,4 miljoen is in 2017 als extra premiebate verwerkt. Overeenkomstig de met de werkgever hierover gemaakte afspraak is voor hetzelfde bedrag een zogenoemde premiereserve gevormd.

De mutaties in de premiereserve zijn als volgt:

	2018	2017
Stand begin van het jaar	27,5	-
Vorming reserve vanuit extra premie	-	34,4
Toevoeging rente verslagjaar	-0,9	2,2
Onttrekking verslagjaar	-0,3	-9,1
Stand eind van het jaar	26,3	27,5

De rentetoevoeging van negatief EUR 0,9 miljoen (2017: EUR 2,2 miljoen) is gebaseerd op het totale beleggingsrendement over 2018. De onttrekking in 2018 van EUR 0,3 miljoen (2017: 0,3 miljoen) heeft betrekking op de tot en met 2020 hogere pensioengrondslag voor de deelnemers aan de middelloonregeling (pensioenreglement 2008B). Daarnaast heeft in 2017 een onttrekking van totaal EUR 8,8 miljoen plaatsgevonden als gevolg van de eenmalig toegekende extra pensioenrechten (backservice) aan de deelnemers aan de eindloonregeling (pensioenreglement 2008A). Naast de

bovenstaande bestemming kan de premiereserve ook worden aangewend voor egalisatie van toekomstige werknemerspremies.

De bestemmingsreserves blijven buiten beschouwing bij de bepaling van het aanwezig vermogen ten behoeve van de solvabiliteitstoets van DNB en de berekening van de dekkingsgraad.

De vermogenspositie wordt toegelicht in de risicoparagraaf op pagina 77 tot en met 86.

9 Voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds

De voorziening pensioenverplichtingen is als volgt samengesteld:

	2018		2017	
	Aantal	Bedrag	Aantal	Bedrag
Actieve deelnemers	9.838	2.120,3	9.779	2.034,3
Arbeidsongeschikte deelnemers	210	85,0	216	85,7
Gewezen deelnemers	2.577	161,2	2.552	150,1
Ingegaan ouderdomspensioen	1.365	485,0	1.172	387,2
Ingegaan partnerpensioen	77	24,9	67	22,0
Ingegaan wezenpensioen	49	0,5	45	0,5
Totaal pensioenuitkeringen	14.116	2.876,9	13.831	2.679,8
Pensioenuitvoeringskosten (excassokosten)		54,7		50,9
Totaal	14.116	2.931,6	13.831	2.730,7

De voorziening pensioenverplichtingen met betrekking tot arbeidsongeschikte deelnemers bestaat uit:

	2018	2017
Opgebouwde pensioenrechten	60,7	63,5
Toekomstige premievrije opbouw pensioenrechten	12,8	10,0
Ingegaan arbeidsongeschiktheidspensioen	6,0	6,7
Totaal arbeidsongeschikte deelnemers	79,5	80,2
Zieke deelnemers en nog niet gemelde arbeidsongeschikte deelnemers	5,5	5,5
Totaal	85,0	85,7

De waarde van de voorziening pensioenverplichtingen naar resterende looptijd is als volgt:

	2018	2017
Korter dan 1 jaar	44,4	36,6
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	222,0	187,8
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	378,4	337,0
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	896,5	834,6
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	758,2	720,0
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	436,6	421,2
Langer dan 40 jaar	195,5	193,5
Totaal	2.931,6	2.730,7

De mutaties in de voorziening pensioenverplichtingen zijn als volgt:

	2018	2017
Stand begin van het jaar	2.730,7	2.688,7
Reguliere pensioenopbouw verslagjaar	79,4	77,3
Reguliere pensioenopbouw voorgaand jaar	-	13,3
Extra pensioenopbouw verslagjaar	0,3	0,4
Extra pensioenopbouw voorgaand jaar	-	11,3
Individuele salarisontwikkeling	24,8	13,8
Opslag pensioenuitvoeringskosten	1,9	2,1
Inkomende waardeoverdrachten	2,3	1,7
Uitgaande waardeoverdrachten	-0,4	-1,1
Rentetoevoeging	-7,3	-6,0
Wijziging rekenrente	129,5	-42,1
Indexering	24,0	3,1
Onttrekking voor pensioenuitkeringen	-29,0	-24,8
Onttrekking voor pensioenuitvoeringskosten	-0,5	-0,4
Wijziging actuariële grondslagen	-27,2	-4,5
Actuariële resultaten	3,1	-1,9
Overig	-	-0,2
Stand eind van het jaar	2.931,6	2.730,7

De extra pensioenopbouw 2018 van EUR 0,3 miljoen (2017: EUR 0,4 miljoen) heeft betrekking op de middelloonregeling (pensioenreglement 2008B).

De in 2017 verwerkte extra pensioenopbouw over 2016 van EUR 11,3 miljoen heeft betrekking op de eindloonregeling (pensioenreglement 2008A). De extra toegekende pensioenrechten vloeien voort uit afspraken terzake naar aanleiding van de invoering van de CDC-regeling per 1 januari 2016.

De in 2017 verwerkte reguliere pensioenopbouw (diensttijdopbouw) over 2016 vloeit voort uit een verbreding van de brutopensioengrondslag per 1 januari 2016 naar aanleiding van de invoering van de CDC-regeling per dezelfde datum.

Uit de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur ultimo 2018 kan voor het pensioenfonds een gemiddelde rekenrente van 1,4% worden afgeleid. Ultimo 2017 was de afgeleide rekenrente 1,5%.

10 Schulden en overlopende passiva

	2018	2017
Toekomstige premiekorting deelnemers	0,2	0,2
Belastingen en premies sociale verzekeringen	0,8	0,6
Pensioenuitkeringen	0,8	0,7
Overige schulden en overlopende passiva	0,6	1,6
Totaal	2,4	3,1

De schulden hebben een resterende looptijd korter dan een jaar.

Overige informatie beleggingen

Beleggingsportefeuille

De totale beleggingsportefeuille bedraagt EUR 3.181,9 miljoen (2017: EUR 3.203,1 miljoen) en is als volgt samengesteld:

	2018	2017
Vastgoed	327,2	301,9
Aandelen	1.401,4	1.425,8
Vastrentende waarden	1.520,1	1.352,3
Derivaten activa	21,2	142,8
Derivaten passiva	-91,3	-20,4
Totaal exclusief vorderingen en schulden	3.178,6	3.202,4
Vorderingen en overlopende activa	3,3	0,8
Schulden en overlopende passiva	-	-0,1
Totaal	3.181,9	3.203,1

Marktwaaarde beleggingen

De marktwaaarde van de beleggingen wordt vastgesteld op basis van directe marktnoteringen, wordt afgeleid van directe marktnoteringen of wordt benaderd door middel van waarderingsmodellen en waarderingstechnieken.

Van directe marktnotering is sprake indien beleggingen worden verhandeld op één of meer actieve openbare markten. Hiertoe worden ook gerekend participaties in Blue Sky beleggingspools waarvan de beleggingen een directe marktnotering hebben.

Indien de waardering van beleggingen wordt afgeleid van directe marktnoteringen, worden de beleggingen gewaardeerd op basis van een model, waarbij alle inputvariabelen zijn gebaseerd op marktnoteringen. In geval van over-the-counter derivaten, zoals interest rate swaps en valutatermijncontracten, betreffen deze variabelen onder meer interbancaire rentecurves, swaprentes en

valutakoersen. Tot deze categorie worden ook gerekend participaties in Blue Sky beleggingspools die beleggen in andere niet-beursgenoteerde beleggingsfondsen (fund of funds) waarvan niet dagelijks de intrinsieke waarde wordt bepaald.

Indien de marktwaarde van beleggingen wordt vastgesteld door middel van waarderingsmodellen en waarderingstechnieken, worden de inputvariabelen geschat door externe deskundigen in verband met het ontbreken van openbare marktgegevens. Tot deze categorie worden gerekend alle directe en indirecte beleggingen in niet-beursgenoteerde vastgoedfondsen en private equity fondsen, waarvan de waardering is gebaseerd op taxaties. De waardering is gebaseerd op voor deze sectoren geldende richtlijnen. Hiertoe worden ook woninghypotheken gerekend.

De beleggingsportefeuille is als volgt ingedeeld naar de drie onderscheiden categorieën:

	Directe markt- notering	Afgeleide markt- notering	Waarde- rings- modellen en -technieken	Totaal
2018				
Vastgoed	99,8	–	227,4	327,2
Aandelen	1.279,9	28,5	93,0	1.401,4
Vastrentende waarden	1.219,6	92,8	207,7	1.520,1
Derivaten activa	–	21,2	–	21,2
Derivaten passiva	–	–91,3	–	–91,3
Totaal	2.599,3	51,2	528,1	3.178,6
2017				
Vastgoed	124,7	–	177,2	301,9
Aandelen	1.335,2	32,3	58,3	1.425,8
Vastrentende waarden	1.085,9	78,3	188,1	1.352,3
Derivaten activa	–	142,8	–	142,8
Derivaten passiva	–	–20,4	–	–20,4
Totaal	2.545,8	233,0	423,6	3.202,4

Mutaties beleggingen

De mutaties in de portefeuilles vastgoed, aandelen en vastrentende waarden zijn als volgt:

	Vastgoed	Aandelen	Vast- rentende waarden	Totaal
2018				
Balanswaarde begin van het jaar	301,9	1.425,8	1.352,3	3.080,0
Aankopen	76,8	174,4	179,8	431,0
Verkopen	-69,0	-127,1	-64,2	-260,3
Waardeveranderingen	17,5	-71,7	53,3	-0,9
Mutatie deposito's en liquiditeiten			-1,1	-1,1
Balanswaarde eind van het jaar	327,2	1.401,4	1.520,1	3.248,7
2017				
Balanswaarde begin van het jaar	279,4	1.341,2	1.249,7	2.870,3
Aankopen	57,3	354,4	157,4	569,1
Verkopen	-45,8	-410,5	-17,7	-474,0
Waardeveranderingen	11,0	140,7	-39,9	111,8
Mutatie deposito's en liquiditeiten			2,8	2,8
Balanswaarde eind van het jaar	301,9	1.425,8	1.352,3	3.080,0

De mutaties in de portefeuille valutaderivaten (valutatermijncontracten) zijn als volgt:

	2018	2017
Balanswaarde begin van het jaar	89,5	-57,6
Verkopen en afwikkeling, per saldo	-24,3	0,1
Waardeveranderingen	-140,2	147,0
Balanswaarde eind van het jaar	-75,0	89,5
Derivaten activa	4,5	89,9
Derivaten passiva	-79,5	-0,4
Per saldo	-75,0	89,5

De mutaties in de portefeuille rentederivaten zijn als volgt:

	2018	2017
Balanswaarde begin van het jaar	32,9	57,2
Verkopen en afwikkeling, per saldo	-46,8	-
Verandering lopende rente	-0,1	-
Waardeveranderingen	18,9	-24,3
Balanswaarde eind van het jaar	4,9	32,9
Derivaten activa	16,7	52,9
Derivaten passiva	-11,8	-20,0
Per saldo	4,9	32,9

Niet in de balans opgenomen activa en verplichtingen

Niet in de balans opgenomen activa

Vanaf 1 januari 2017 dienen BSG Pension Management B.V. en BSG Asset Management B.V. over hun dienstverlening aan het pensioenfonds omzetbelasting te berekenen. De voordruk omzetbelasting op deze kosten kan niet worden teruggevorderd of verrekend. Dit geldt vanaf 1 januari 2017 ook voor de op andere kosten drukkende omzetbelasting. Het bestuur van het pensioenfonds is van mening dat omzetbelasting geen kostenpost mag zijn. Het pensioenfonds voert een pensioenregeling uit van KLM N.V., een onderneming die in beginsel omzetbelasting op bedrijfskosten kan verrekenen. Pensioenuitvoeringskosten zijn de facto bedrijfskosten van de onderneming. Het Europese Hof van Justitie heeft in de zogenoemde PPG-zaak bevestigd dat op kosten van pensioenuitvoering voor ondernemingen zoals KLM N.V. geen omzetbelasting mag drukken. Het pensioenfonds tracht door middel van een bezwaarprocedure de als voordruk in rekening gebrachte omzetbelasting terug te vorderen. De Belastingdienst is echter van mening dat geen recht op verrekening of teruggaaf van omzetbelasting bestaat. Het pensioenfonds voert het bezwaartraject na zorgvuldige voorbereiding en na overleg met de Belastingdienst. De uit de bezwaarprocedure voortvloeiende, niet in de balans opgenomen, vordering omzetbelasting bedraagt EUR 1,1 miljoen (2017: EUR 0,4 miljoen).

Investerings- en stortingsverplichtingen

	2018	2017	Maximale looptijd
Vastgoed	10,2	25,2	2 jaar
Private equity	125,6	113,2	8 jaar
Totaal	135,8	138,4	

Voorwaardelijke verplichtingen

De actuariële waarde van de indexeringsachterstand bedraagt EUR 158,3 miljoen (2017: EUR 101,4 miljoen).

De door actieve deelnemers opgelopen indexeringsachterstand ten opzichte van de loonindex heeft betrekking op de volgende jaren:

Jaar	Algemene		
	loonronde	Toegekend	Vershil
1 januari 2019	1,50%	0,62%	0,88%
1 januari 2018	1,00%	0,23%	0,77%
1 januari 2012	3,03%	0,11%	2,92%

De toeslag van 0,23% per 1 januari 2018 is niet verwerkt in de voorziening pensioenverplichtingen per 31 december 2017, omdat het bestuursbesluit terzake na deze datum is genomen. De hiervoor vermelde toeslag van 0,11% is per 1 januari 2015 toegekend als inhaalindexering.

De door gewezen deelnemers en pensioengerechtigden opgelopen indexeringsachterstand ten opzichte van de niet-afgeleide consumentenprijsindex heeft betrekking op de volgende jaren:

Jaar	Afgeleide		
	prijsindex	Toegekend	Vershil
1 januari 2019	2,10%	0,87%	1,23%
1 januari 2018	1,30%	0,30%	1,00%
1 januari 2017	0,40%	0,00%	0,40%
1 januari 2016	0,40%	0,00%	0,40%
1 januari 2015	0,70%	0,68%	0,02%
1 januari 2014	0,90%	0,43%	0,47%
1 januari 2013	2,00%	0,00%	2,00%
1 januari 2012	2,30%	0,00%	2,30%

Jaarlijks neemt het bestuur een besluit over de hoogte van de indexatie en een eventuele inhaalindexatie van de pensioenrechten.

RISICOBEBEER

In het bestuursverslag worden de belangrijke risico's die het pensioenfonds loopt besproken en wordt ingegaan op het beleid dat wordt gevoerd om deze risico's te beheersen. In deze paragraaf van de jaarrekening worden voornamelijk de financiële risico's beschreven en gekwantificeerd.

Het belangrijkste risico van het pensioenfonds is het solvabiliteitsrisico. Dit is het risico dat het fonds op lange termijn de pensioenverplichtingen niet kan nakomen. De solvabiliteit wordt gemeten aan de hand van het verschil tussen het aanwezig eigen vermogen en het vereist eigen vermogen. Daarnaast wordt de dekkingsgraad als solvabiliteitsratio gehanteerd.

Het vereist eigen vermogen wordt in beginsel berekend op basis van een scenarioanalyse zoals gebruikt in de standaardmethode voor de solvabiliteitstoets van DNB. Het standaardmodel is aangevuld met een intern model voor financiële instrumenten die niet goed passen in het standaardmodel.

Het tekort van het aanwezig eigen vermogen ten opzichte van het vereist eigen vermogen bedraagt EUR 542,4 miljoen (2017: tekort EUR 283,9 miljoen):

	2018	2017
Vereiste buffers		
• Rentemismatchrisico	153,5	164,2
• Vastgoedrisico en aandelenrisico	575,5	549,2
• Valutarisico	109,3	138,5
• Commodityrisico	–	–
• Kredietrisico	143,2	143,5
• Verzekeringstechnisch risico	133,1	127,6
• Liquiditeitsrisico	–	–
• Concentratierisico	–	–
• Operationeel risico	–	–
• Actief risico	72,4	68,4
Totaal	1.187,0	1.191,4
Diversificatie van risico's	–424,9	–443,7
Totaal vereist eigen vermogen	762,1	747,7
Aanwezig eigen vermogen	219,7	463,8
Tekort	542,4	283,9

Het vereist eigen vermogen van EUR 762,1 miljoen (2017: EUR 747,7 miljoen) is gebaseerd op de strategische beleggingsportefeuille ultimo verslagjaar.

Het aanwezig eigen vermogen ten behoeve van de solvabiliteitstoets van DNB is als volgt berekend:

	2018	2017
Totaal stichtingskapitaal en reserves	254,4	499,6
Af: toeslagreserve	–8,4	–8,3
Af: premiereserve	–26,3	–27,5
Aanwezig eigen vermogen FTK	219,7	463,8

Op grond van het Besluit financieel toetsingskader pensioenfondsen (FTK) mogen de toeslagreserve en de premiereserve niet tot de aanwezige solvabiliteit worden gerekend. De bestemmingsreserves blijven ook voor de berekening van de dekkingsgraad buiten beschouwing.

De aldus berekende nominale dekkingsgraad bedraagt 107,5% (2017: 117,0%). De nominale dekkingsgraad is de verhouding tussen de nettoactiva en de voorziening pensioenverplichtingen. De met het vereist vermogen overeenkomende dekkingsgraad bedraagt 126,0% (2017: 127,4%).

Het vereist eigen vermogen, berekend op basis van de feitelijke beleggingsportefeuille, bedraagt EUR 761,1 miljoen (2017: EUR 732,2 miljoen). De hiermee overeenkomende dekkingsgraad bedraagt 126,0% (2017: 126,8%). Het vermogenstekort op basis van de feitelijke portefeuille bedraagt EUR 541,4 miljoen (2017: tekort EUR 268,4 miljoen).

Het minimaal vereist eigen vermogen bedraagt EUR 122,2 miljoen (2017: EUR 114,3 miljoen). Dit komt overeen met een nominale dekkingsgraad van 104,2% (2017: 104,2%).

De beleidsdekkingsgraad bedraagt 115,0% (2017: 114,0%). De beleidsdekkingsgraad is de (voortschrijdend) gemiddelde nominale dekkingsgraad van de laatste 12 maanden.

De beleidsdekkingsgraad is bepalend voor:

- de toetsing aan het (strategisch) vereist eigen vermogen;
- het toepassen van eventuele kortingen;
- het indexeringsbeleid.

Op basis van de toetsing van de beleidsdekkingsgraad aan de met het (strategisch) vereist vermogen overeenkomende dekkingsgraad wordt vastgesteld of het pensioenfonds in een tekortsituatie verkeert en een herstelplan moet indienen bij DNB. Het herstelplan wordt jaarlijks geactualiseerd.

De beleidsdekkingsgraad is 11,0 procentpunten (2017: 13,4 procentpunten) lager dan de met het (strategisch) vereist vermogen overeenkomende dekkingsgraad.

Het pensioenfonds heeft ingevolge artikel 138 Pensioenwet in 2018 het bestaande herstelplan geactualiseerd en het geactualiseerde herstelplan ingediend bij DNB. Het herstelplan is goedgekeurd door DNB. In het actuele herstelplan is uitgewerkt hoe het pensioenfonds binnen de wettelijke termijn van 10 jaar vanaf 1 januari 2018 weer beschikt over het strategisch vereist vermogen getoetst aan de beleidsdekkingsgraad. Volgens het herstelplan wordt binnen de termijn van 10 jaar de tekortsituatie opgelost. De belangrijkste bron voor herstel van de dekkingsgraad is het verwachte overrendement (verschil tussen het behaalde rendement op de beleggingen en de benodigde rentetoevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen). Gedurende de eerste jaren van de looptijd van het herstelplan kan het pensioenfonds naar verwachting niet volledig indexeren. Hierbij volgt het pensioenfonds het reguliere sturingsbeleid overeenkomstig de wettelijke eisen (het zogenoemde toekomstbestendig indexeren).

De ontwikkeling van de dekkingsgraad in het verslagjaar ten opzichte van de prognose volgens het herstelplan is als volgt:

	2018		2017	
	Realisatie	Herstelplan	Realisatie	Herstelplan
Nominale dekkingsgraad begin van het jaar	117,0%	117,0%	106,1%	106,1%
Premies	-1,0%	-0,8%	1,1%	-0,8%
Pensioenuitkeringen	0,2%	0,2%	0,1%	0,1%
Indexering pensioenrechten	-1,0%	-1,3%	-0,2%	0,0%
Wijziging rekenrente pensioenverplichtingen	-5,3%	0,0%	1,6%	0,0%
Resultaat beleggingen en verplichtingen	-3,9%	5,7%	9,0%	5,1%
Wijziging actuariële grondslagen	1,2%	0,0%	0,1%	0,0%
Overige oorzaken	0,3%	0,0%	-0,8%	0,0%
Nominale dekkingsgraad eind van het jaar	107,5%	120,8%	117,0%	110,5%

De gemiddelde rekenrente behorend bij de verwachte kasstromen van de pensioenuitkeringen is in 2018 gedaald van 1,5% tot 1,4%. In het herstelplan wordt uitgegaan van een onveranderde rentetermijnstructuur DNB. Het over 2018 behaalde rendement van negatief 3,3% is beduidend lager dan het in het herstelplan verwachte rendement van 5,7%. Het herstel ligt hiermee achter op de verwachting. In 2018 zijn de prognose tafels en de ervaringssterfte aangepast. Deze aanpassing had een positief effect op de dekkingsgraad van 1,2%.

In het eerste kwartaal van 2019 is een geactualiseerd herstelplan op basis van de vermogenspositie ultimo verslagjaar bij DNB ingediend. Hierin zijn geen nieuwe herstelmaatregelen opgenomen.

Voor het bepalen van de reële dekkingsgraad worden de pensioenverplichtingen contant gemaakt tegen de reële rente. De reële rente wordt berekend door de nominale rente te verminderen met de geschatte inflatiecomponent. De als basis voor de reële rentecurve gehanteerde nominale rentecurve is gelijk aan de rentetermijnstructuur DNB. De geschatte inflatiecomponent, de break-even inflatie, wordt bepaald door euro inflation linked staatsobligaties, die gekoppeld zijn aan de Europese Harmonized Inflation Consumer Price (excluding tobacco) inflatie-index, te vergelijken met nominale euro staatsobligaties van vergelijkbare looptijden.

De reële dekkingsgraad bedraagt 77,7% (2017: 79,6%) en is gebaseerd op een afgeleide reële rekenrente van negatief 0,1% (2017: negatief 0,2%).

De ontwikkeling van de reële dekkingsgraad kan als volgt worden geanalyseerd:

	2018	2017
Reële dekkingsgraad begin van het jaar	79,6%	71,6%
Premies	-0,9%	0,5%
Pensioenuitkeringen	-0,1%	0,0%
Indexering pensioenrechten	0,6%	0,5%
Wijziging rekenrente rentedeel	-2,2%	2,9%
Wijziging rekenrente inflatiedeel	2,8%	-0,4%
Resultaat beleggingen en verplichtingen	-2,6%	6,2%
Wijziging actuariële grondslagen	0,9%	-0,3%
Overige oorzaken	-0,4%	-1,4%
Reële dekkingsgraad eind van het jaar	77,7%	79,6%

De reële dekkingsgraad geeft een indicatie van het vermogen van het pensioenfonds om in de toekomst de pensioenuitkeringen te verhogen (indexeren) ter compensatie van de inflatie.

De wettelijke reële dekkingsgraad van het pensioenfonds bedraagt 93,3% (2017: 91,9%). De wettelijke reële dekkingsgraad zoals bedoeld in artikel 133b Pensioenwet is gelijk aan de actuele beleidsdekkingsgraad gedeeld door de beleidsdekkingsgraad die ingevolge artikel 137 lid 2b Pensioenwet is vereist voor voorwaardelijke toeslagverlening (indexering) ter hoogte van de minimale verwachtingswaarde voor de groeivoet van het prijsindexcijfer, bedoeld in artikel 23a lid 1a en lid 2 Besluit financieel toetsingskader (FTK) pensioenfondsen. De aldus gedefinieerde wettelijke reële dekkingsgraad komt 15,6 procentpunten (2017: 12,3 procentpunten) hoger uit dan de hiervoor vermelde zuivere reële dekkingsgraad.

Het solvabiliteitsrisico wordt hierna toegelicht aan de hand van de in de solvabiliteitstoets van DNB onderkende risico's. Met uitzondering van het operationele risico, worden deze risico's aangemerkt als financiële risico's.

Rentemismatchrisico

Rentemismatchrisico is het verschil in rentegevoeligheid tussen de portefeuille vastrentende waarden (voornamelijk obligaties) en de pensioenverplichtingen. De rentegevoeligheid van de verplichtingen is als gevolg van de langere looptijden hoger dan die van de portefeuille obligaties. Een daling van de marktrente leidt tot een stijging van de waarde van de pensioenverplichtingen, die slechts voor een deel wordt gecompenseerd door een stijging van de waarde van de portefeuille obligaties.

Door afdekking van het rentemismatchrisico is de vermogenspositie van het pensioenfonds minder gevoelig voor de ontwikkeling van de marktrente. Het rentemismatchrisico wordt voor een deel beperkt door belegging in obligaties met een relatief lange rentevastperiode. Het rentemismatchrisico wordt verder afgedekt door middel van interest rate swaps.

Het volgende overzicht van de looptijden van de portefeuille vastrentende waarden (nagenoeg alleen obligaties), de technische voorziening en de portefeuille interest rate swaps geeft op hoofdlijnen inzicht in het rentemismatchrisico:

	Vast- rentende waarden	Technische voorziening	Positie vóór rente- derivaten	Interest rate swaps	Netto positie
2018					
Korter dan 1 jaar	233,2	44,4	277,6	-723,4	-445,8
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	328,7	222,0	550,7	-	550,7
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	451,5	378,4	829,9	-	829,9
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	248,5	896,5	1.145,0	292,0	1.437,0
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	238,9	758,2	997,1	397,7	1.394,8
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	11,3	436,6	447,9	38,6	486,5
Langer dan 40 jaar	8,0	195,5	203,5	-	203,5
Totaal	1.520,1	2.931,6	4.451,7	4,9	4.456,6
2017					
Korter dan 1 jaar	203,3	-36,6	166,7	-540,9	-374,2
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	267,4	-187,8	79,6	-	79,6
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	402,6	-337,0	65,6	-	65,6
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	256,4	-834,6	-578,2	306,3	-271,9
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	199,4	-720,0	-520,6	221,7	-298,9
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	14,8	-421,2	-406,4	45,8	-360,6
Langer dan 40 jaar	8,4	-193,5	-185,1	-	-185,1
Totaal	1.352,3	-2.730,7	-1.378,4	32,9	-1.345,5

De rentegevoeligheid kan worden gemeten aan de hand van de modified duration. Dit is de met de contante waarde van rente en aflossing gewogen gemiddelde looptijd in jaren. De duration mismatch is het verschil tussen de duration van de pensioenverplichtingen en de naar omvang (ten opzichte van de pensioenverplichtingen) gewogen duration van de vastrentende waarden.

De modified duration van de portefeuille vastrentende waarden, de portefeuille interest rate swaps, de pensioenverplichtingen en de duration mismatch zijn als volgt:

	2018	2017
Vastrentende waarden (op basis van marktrente)	8	9
Interest rate swaps (op basis van marktrente)	18	16
Pensioenverplichtingen (op basis van rentetermijnstructuur DNB)	20	21
Mismatch bij renteschok van 0,01%	10	11
Mismatch bij renteschok van 1,0%	11	13

Bij de berekening van de modified duration van de vastrentende waarden worden high yield bonds en emerging market debt buiten beschouwing gelaten.

> > > > >

De effectiviteit van de afdekking door middel van omvang en samenstelling van de portefeuille obligaties en de interest rate swaps tezamen bedraagt ultimo 2018 ongeveer 45% (2017: ongeveer 40%). Deze effectiviteit is gebaseerd op de strategische afdekking. Op basis van de feitelijke afdekking bedraagt de effectiviteit ultimo 2018 ongeveer 45% (2017: ongeveer 46%).

Hierbij moet worden opgemerkt dat de toepassing van de UFR-methodiek voor de discontering van de pensioenverplichtingen een positief effect heeft op dit percentage. Bij hantering van de marktrente voor zowel de obligaties, de interest rate swaps als de pensioenverplichtingen bedraagt de effectiviteit van de afdekking ultimo 2018 ongeveer 38% (2017: ongeveer 31%).

Als de marktrente met 1,0 procentpunt stijgt, daalt de waarde van de vastrentende waarden ongeveer met de modified duration als percentage. Een stijging van de marktrente met 1,0 procentpunt resulteert in een stijging van de gemiddelde rekenrente (rentetermijnstructuur DNB) ten behoeve van de bepaling van de pensioenverplichtingen met ongeveer 0,9 procentpunt (2017: 0,9 procentpunt). Daardoor daalt de waarde van de pensioenverplichtingen met ongeveer 0,9 maal (2017: 0,9 maal) de modified duration als percentage.

Een daling van de marktrente met 1,0 procentpunt resulteert in een daling van de gemiddelde rekenrente ten behoeve van de bepaling van de pensioenverplichtingen met eveneens ongeveer 0,9 procentpunt (2017: 0,9 procentpunt). Daardoor stijgt de waarde van de voorziening pensioenverplichtingen met ongeveer 0,9 maal (2017: 0,9 maal) de modified duration als percentage.

Bij een rentestijging daalt de waarde van de beleggingen minder dan de waarde van de voorziening pensioenverplichtingen, waardoor de dekkingsgraad verbetert. Bij een rentedaling stijgt de waarde van de beleggingen minder dan de waarde van de pensioenverplichtingen, waardoor de dekkingsgraad verslechtert.

Het effect van een daling van de rekenrente volgens de rentetermijnstructuur van DNB met 1,0 procentpunt op de nominale dekkingsgraad is een verslechtering met ongeveer 11 procentpunten (2017: ongeveer 13 procentpunten). Het effect van een stijging van deze rekenrente met 1,0 procentpunt is een verbetering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 12 procentpunten (2017: ongeveer 15 procentpunten).

Een daling van de nominale marktrente met 1,0 procentpunt resulteert in een verslechtering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 14 procentpunten (2017: ongeveer 16 procentpunten). Een stijging van de nominale marktrente met 1,0 procentpunt resulteert in een verbetering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 15 procentpunten (2017: ongeveer 18 procentpunten).

Hiervoor is ervan uitgegaan dat de marktrente voor alle looptijden in gelijke mate stijgt of daalt. Er kan echter sprake zijn van verschillen in de rentebeweging voor verschillende looptijden. De lange rente kan bijvoorbeeld sterker stijgen of dalen dan de korte rente. Veranderingen in de rentecurve worden niet gemeten aan de hand van de modified duration, maar hebben wel invloed op de rentemismatch.

Vastgoedrisico en aandelenrisico

Vastgoedrisico is het risico dat de waarde van vastgoed en vastgoedaandelen verandert als gevolg van veranderingen in de desbetreffende marktprijzen. Informatie over de spreiding van de portefeuille naar sector en regio is opgenomen in de toelichting op de balanspost vastgoed. De portefeuille vastgoed maakt ongeveer 10% (2017: ongeveer 9%) uit van de totale beleggingen.

In de solvabiliteitstoets van DNB wordt uitgegaan van een waardeschok van beursgenoteerd vastgoed van 30% en niet-beursgenoteerd vastgoed van 15%. Een hiermee overeenkomende waardedaling van de totale vastgoedbeleggingen resulteert in een daling van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 2 procentpunten (2017: ongeveer 2 procentpunten). Een hiermee overeenkomende waardestijging van

deze beleggingen daarentegen resulteert in een verbetering van de dekkingsgraad met ongeveer 2 procentpunten (2017: ongeveer 2 procentpunten).

Aandelenrisico is het risico dat de waarde van aandelen verandert als gevolg van veranderingen in de desbetreffende marktprijzen. Informatie over de spreiding van de portefeuille naar sector en regio is opgenomen in de toelichting op de balanspost aandelen. De aandelenportefeuille maakt ongeveer 44% (2017: ongeveer 45%) uit van de totale beleggingsportefeuille.

In de solvabiliteitstoets van DNB wordt uitgegaan van een waardeschok van beursgenoteerde aandelen ontwikkelde markten van 30%, beursgenoteerde aandelen opkomende markten van 40% en niet-beursgenoteerde aandelen (private equity) van eveneens 40%.

Een hiermee overeenkomende waardedaling van de totale portefeuille aandelen resulteert in een daling van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 16 procentpunten (2017: ongeveer 17 procentpunten).

Een hiermee overeenkomende waardestijging van de aandelenportefeuille resulteert in een verbetering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 16 procentpunten (2017: ongeveer 17 procentpunten).

Valutarisico

Valutarisico is het risico dat de waarde van beleggingen verandert als gevolg van veranderingen in valutakoersen.

De valutaverdeling van de beleggingen in vastgoed, aandelen en vastrentende waarden (uitgedrukt in euro's) vóór en na afdekking van het valutarisico is als volgt:

	Vastgoed	Aandelen	Vast- rentende waarden	Totaal	Valuta- afdekking	Netto positie
2018						
Euro	124,6	140,6	761,8	1.027,0	1.606,3	2.633,3
Amerikaanse dollar	93,7	705,0	498,1	1.296,8	-1.186,4	110,4
Canadese dollar	-	51,3	22,8	74,1	-73,6	0,5
Australische dollar	26,2	34,7	60,2	121,1	-121,5	-0,4
Japanse yen	15,7	81,5	-	97,2	-101,9	-4,7
Britse pond	18,9	65,1	47,4	131,4	-131,4	-
Zwitserse frank	2,6	32,7	-	35,3	-	35,3
Zweedse kroon	6,7	13,2	49,8	69,7	-66,5	3,2
Overige valuta's	38,8	277,3	80,0	396,1	-	396,1
Totaal	327,2	1.401,4	1.520,1	3.248,7	-75,0	3.173,7
2017						
Euro	120,9	185,8	699,2	1.005,9	1.623,9	2.629,8
Amerikaanse dollar	78,7	601,7	413,6	1.094,0	-1.038,1	55,9
Canadese dollar	-	47,9	19,5	67,4	-66,5	0,9
Australische dollar	20,0	36,3	51,0	107,3	-107,3	-
Japanse yen	15,7	87,4	-	103,1	-102,6	0,5
Britse pond	20,8	93,5	40,0	154,3	-147,3	7,0
Zwitserse frank	3,5	42,6	-	46,1	-	46,1
Zweedse kroon	8,3	18,6	42,2	69,1	-72,6	-3,5
Overige valuta's	34,0	312,0	86,8	432,8	-	432,8
Totaal	301,9	1.425,8	1.352,3	3.080,0	89,5	3.169,5

> > > > >

In de solvabiliteitstoets van DNB wordt uitgegaan van een waardeschok van de na afdekking resterende positie in vreemde valuta's van ontwikkelde markten ten opzichte van de euro van 20%. De positie in vreemde valuta's van opkomende markten wordt geschokt met 35%. Hiermee overeenkomende dalingen van de valutakoersen ten opzichte van de euro resulteren in een daling van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 6 procentpunten (2017: ongeveer 6 procentpunten). Hiermee overeenkomende stijgingen van de valutakoersen resulteren in een verbetering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 6 procentpunten (2017: ongeveer 6 procentpunten).

Commodityrisico

Commodityrisico is het risico dat de waarde van commoditybeleggingen verandert als gevolg van veranderingen in de marktprijzen van desbetreffende (onderliggende) grondstoffen. Het fonds belegt niet in commodities of commodityderivaten, zodat geen sprake is van commodityrisico.

Kredietrisico

Kredietrisico is het risico dat tegenpartijen hun contractuele verplichtingen aan het pensioenfonds of de beleggingsfondsen waarin het pensioenfonds participeert niet nakomen. Informatie over de kredietwaardigheid van de portefeuille op basis van credit ratings en over de spreiding van de portefeuille naar sector en regio is opgenomen in de toelichting op de balanspost vastrentende waarden. Ongeveer 37% (2017: ongeveer 36%) van de totale portefeuille heeft de hoogste rating AAA en ongeveer 14% (2017: ongeveer 14%) van de portefeuille heeft de AA-rating. In de toelichting op de derivatenposities is informatie over de daarvoor verkregen zekerheden vermeld.

Verzekeringstechnisch risico

Het belangrijkste verzekeringstechnisch risico is het langlevensrisico. Dit is het risico dat deelnemers langer blijven leven dan gemiddeld verondersteld bij de vaststelling van de premie en de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen. Door toepassing van de AG-prognosetafels 2018 met correcties voor ervaringssterfte wordt rekening gehouden met een toekomstige verbetering van de levensverwachting. Dit neemt niet weg dat een grote mate van onzekerheid bestaat met betrekking tot de toekomstige ontwikkeling van de levensverwachting.

Een ander verzekeringstechnisch risico is het kortlevensrisico. Dit is het risico dat (gewezen) deelnemers en/of pensioengerechtigden eerder overlijden dan gemiddeld verondersteld bij de vaststelling van de risicopremie en de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen. Dit is met andere woorden het risico dat de hiervoor ontvangen risicopremie en de hiervoor opgenomen technische voorziening onvoldoende zijn om de toekomstige uitkeringen nabestaandenpensioen en wezenpensioen te dekken. De hiervoor in de premie begrepen risicopremie en de hiervoor gevormde technische voorziening worden vastgesteld op basis van de actuele AG prognosetafels met correcties voor ervaringssterfte.

Tenslotte wordt het arbeidsongeschiktheidsrisico onderscheiden. Dit is het risico dat meer deelnemers arbeidsongeschikt worden dan gemiddeld verondersteld bij de vaststelling van de risicopremie voor arbeidsongeschiktheid, met andere woorden dat de toekomstige premievrije pensioenopbouw en het toekomstige arbeidsongeschiktheidspensioen hoger zijn dan de hiervoor ontvangen risicopremie.

Liquiditeitsrisico

Liquiditeitsrisico is het risico dat onvoldoende liquide middelen beschikbaar zijn om op korte termijn aan de verplichtingen (voornamelijk de pensioenuitkeringen) te kunnen voldoen. Dit risico is onder normale omstandigheden nagenoeg afwezig, omdat de pensioenuitkeringen voor een belangrijk deel kunnen worden voldaan uit de ontvangen premies en directe beleggingsopbrengsten en bovendien verreweg het grootste deel van de beleggingsportefeuille bestaat uit liquide vermogenstitels. Dit neemt niet weg dat ingenomen derivatenposities kunnen leiden tot de contractuele verplichting tot bijstorting. Feitelijk is het liquiditeitsrisico geen onderdeel van het solvabiliteitsrisico, namelijk het risico dat het pensioenfonds op lange termijn de pensioenverplichtingen niet kan nakomen. Wel is het zo dat een gedwongen verkoop op korte termijn van illiquide beleggingen veelal een ongunstige prijs tot gevolg

> > > > >

heeft, waardoor op de verkoop verlies wordt geleden. Het totaal van de illiquide beleggingen maakt ongeveer 20% (2017: ongeveer 16%) uit van de totale portefeuille beleggingen. Het liquiditeitsrisico wordt overeenkomstig het standaardmodel van DNB op nihil gesteld.

Concentratierisico

Concentratierisico kan optreden als een goede spreiding van beleggingen of pensioenverplichtingen ontbreekt. In het standaardmodel van DNB voor de bepaling van het vereist eigen vermogen is het concentratierisico gelijkgesteld aan nihil. Het pensioenfonds voldoet aan deze veronderstelling van een voldoende gediversifieerde beleggingsportefeuille en een voldoende evenwichtige demografische opbouw van de populatie. In de toelichting op de balanspost vastrentende waarden zijn de posten die meer dan 5% uitmaken van de totale obligatieportefeuille vermeld. Duitse, Franse en Amerikaanse staatsleningen en een beleggingsfonds dat belegt in woninghypotheken maken gezamenlijk ongeveer 40% (2017: ongeveer 44%) uit van de totale portefeuille. De actiefpost derivaten heeft voor ongeveer 93% (2017: bijna 100%) betrekking op vier (2017: vijf) tegenpartijen. De totale marktwaarde van deze contracten komt overeen met ongeveer 1% (2017: ongeveer 11%) van de marktwaarde van de portefeuille vastrentende waarden. Voor de derivatenposities zijn voldoende zekerheden verkregen. Het concentratierisico wordt overeenkomstig het standaardmodel van DNB op nihil gesteld.

Operationeel risico

Operationeel risico is het risico dat optreedt bij de uitvoering van de activiteiten als gevolg van niet afdoende of falende processen, menselijk gedrag en systemen bij de uitvoeringsorganisaties of als gevolg van externe gebeurtenissen. Het pensioenfonds besteedt de operationele activiteiten uit aan BSG Pension Management B.V., BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V. zodat het operationele risico voornamelijk bestaat uit het risico dat de met de BSG-organisatie gemaakte afspraken niet worden nagekomen. Over de beheersing van de processen wordt verantwoording afgelegd, waarbij jaarlijks een ISAE 3402 type II-rapportage wordt overgelegd. Op grond van de Pensioenwet mag het operationeel risico in de solvabiliteitstoets van DNB op nihil worden gesteld, mits geen sprake is van een verhoogd risico. In 2018 (en 2017) is aan deze voorwaarde voldaan.

Actief risico

Actief risico is het risico dat het rendement van een beleggingsportefeuille afwijkt van de voor deze beleggingsportefeuille gehanteerde benchmark. Op basis van een ALM-studie wordt een strategische beleggingsmix bepaald. Ter beoordeling van de relatieve beleggingsresultaten wordt voor de afzonderlijke beleggingscategorieën binnen de totale beleggingsportefeuille een benchmark bepaald, die worden geaggregeerd op portefeuilleniveau. Door middel van zowel actief beheer van de onderscheiden afzonderlijke beleggingsportefeuilles per assetcategorie (selectie van individuele vermogenstitels) als actief beheer van de totale portefeuille (afwijking van de strategische mix) wordt actief risico aangegaan. Een belangrijke maatstaf voor het actief risico is de tracking error. Door middel van de tracking error wordt de afwijking van het rendement van een beleggingsportefeuille ten opzichte van een benchmarkportefeuille gemeten. De benchmarkportefeuille dient dus als referentiekader voor de beoordeling van de relatieve beleggingsresultaten. Een hogere tracking error impliceert een hogere mate van actief risico. De tracking error van de totale portefeuille heeft zich gedurende 2018 rond 0,3% bewogen (2017: tussen 0,2% en 0,3%), waarmee binnen de hiervoor gestelde limiet van 1,3% (2017: 1,3%) is gebleven. Het actief risico wordt op maandbasis gemonitord en bewaakt. In de solvabiliteitstoets van DNB wordt alleen rekening gehouden met het actieve risico in de aandelenportefeuille. Het effect hiervan op het vereist eigen vermogen bedraagt slechts 0,1 procentpunt (2017: 0,2 procentpunt).

Naast de in de solvabiliteitstoets van DNB onderkende risico's wordt nog het indexeringsrisico onderscheiden.

Indexeringsrisico

De indexering heeft een voorwaardelijk karakter. Het bestuur van het pensioenfonds stelt jaarlijks de indexering vast met inachtneming van de financiële positie van het pensioenfonds. Indexeringsrisico is het risico dat de indexeringsambitie niet wordt gerealiseerd als gevolg van tegenvallend rendement op de beleggingen, tegenvallende inflatie, daling van de marktrente en demografische ontwikkelingen.

Door middel van de reële dekkingsgraad kan inzicht worden gegeven in de mate waarin in de toekomst toeslagen kunnen worden toegekend. Voor het bepalen van de reële dekkingsgraad worden de pensioenverplichtingen contant gemaakt tegen de reële rente. De reële rente wordt berekend door de nominale rente te verminderen met de geschatte inflatiecomponent. De aldus berekende reële dekkingsgraad bedraagt 77,7% (2017: 79,6%).

TOELICHTING OP DE REKENING VAN BATEN EN LASTEN

(bedragen in miljoenen euro's)

Baten en lasten pensioenactiviteiten

11 Premies

	2018	2017
Reguliere premie verslagjaar	86,8	85,6
Aanpassing reguliere premie voorgaande jaren	-0,1	33,3
Extra premie verslagjaar	-	34,4
Totaal werkgeversdeel	86,7	153,3
Reguliere premie verslagjaar	13,4	10,5
Aanpassing reguliere premie voorgaand jaar	-	-2,2
Totaal werknemersdeel	13,4	8,3
Totaal	100,1	161,6

In 2017 is overeengekomen om de financiering met terugwerkende kracht tot 1 januari 2016 te baseren op het zogenoemde Collective Defined Contribution systeem (CDC). Dit betekent dat voor een langere periode een vaste premie is afgesproken en de overschotten- en tekortenregeling is vervallen. Als gevolg hiervan is de reguliere premie gestegen van 24,8% van de premiegrondslagsom tot 36,3% van de premiegrondslagsom. De premie is verder gestegen als gevolg van een verbreding van de brutopensioengrondslag van alle deelnemers.

In 2014 en 2015 heeft de werkgever tijdelijk gelden aan het pensioenfonds in beheer gegeven tot een bedrag van totaal EUR 30,6 miljoen. Met terugwerkende kracht is over de jaren 2014 tot en met 2016 rente hieraan toegevoegd tot een bedrag van EUR 3,8 miljoen. Naar aanleiding van de gemaakte afspraken inzake de CDC-regeling is de resulterende verplichting van EUR 34,4 miljoen in 2017 als extra premiebate verwerkt.

De feitelijke premie bedraagt EUR 100,1 miljoen (2017: EUR 161,6 miljoen).

De kostendekkende premie volgens artikel 128 lid 1 Pensioenwet bedraagt EUR 139,3 miljoen (2017: EUR 154,6 miljoen) en de gedempt kostendekkende premie volgens artikel 128 lid 2 Pensioenwet bedraagt EUR 76,8 miljoen (2017: EUR 81,0 miljoen).

De kostendekkende premie en de gedempt kostendekkende premie zijn als volgt samengesteld:

	Kosten- dekkende premie	Gedempte premie
2018		
Pensioenopbouw	73,8	31,0
Extra pensioenopbouw	0,3	0,2
Individuele salarisontwikkeling	24,8	9,7
Toegezegde indexering	–	–
Risicopremies overlijden en invaliditeit	5,6	4,4
Opslag voor pensioenuitvoeringskosten	5,6	4,5
Solvabiliteitsopslag	29,2	12,6
Voorwaardelijke toekomstige indexering	–	14,4
Totaal	139,3	76,8
2017		
Pensioenopbouw 2017	72,7	28,4
Pensioenopbouw 2016	13,1	6,2
Extra pensioenopbouw	11,4	4,5
Individuele salarisontwikkeling	13,8	4,9
Toegezegde indexering	–	–
Risicopremies overlijden en invaliditeit	5,1	4,0
Opslag voor pensioenuitvoeringskosten	6,2	4,9
Solvabiliteitsopslag	32,3	13,3
Voorwaardelijke toekomstige indexering	–	14,8
Totaal	154,6	81,0

De kostendekkende premie wordt berekend op basis van de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur ultimo vorig verslagjaar. De afgeleide gemiddelde marktrente voor de kostendekkende premie bedraagt 1,7% (2017: 1,5%).

De gedempte kostendekkende premie wordt berekend op basis van het verwachte (reële) rendement op de strategische beleggingsportefeuille van 3,2% (2017: 3,2%).

De feitelijke premie is EUR 39,2 miljoen (2017: EUR 7,0 miljoen hoger) lager dan de kostendekkende premie en EUR 23,3 miljoen (2017: EUR 80,6 miljoen hoger) hoger dan de gedempt kostendekkende premie.

12 Waardeoverdrachten

Hieronder is opgenomen het saldo van inkomende bedragen uit hoofde van overgenomen pensioenverplichtingen en uitgaande bedragen uit hoofde van overgedragen pensioenverplichtingen.

	2018	2017
Inkomende waardeoverdrachten	2,4	1,9
Uitgaande waardeoverdrachten	-0,5	-1,3
Saldo	1,9	0,6

13 Pensioenopbouw

Onder pensioenopbouw is opgenomen de actuarieel berekende nominale waarde van de diensttijd-opbouw. Dit is het effect op de voorziening pensioenverplichtingen van de in het verslagjaar opgebouwde nominale rechten ouderdomspensioen. De pensioenopbouw wordt berekend op basis van de rentetermijnstructuur DNB primo verslagjaar. Ook is hieronder opgenomen de toevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen als gevolg van de individuele salarisontwikkeling.

	2018	2017
Reguliere pensioenopbouw verslagjaar	79,4	77,3
Reguliere pensioenopbouw voorgaand jaar	-	13,3
Extra pensioenopbouw verslagjaar	0,3	0,4
Extra pensioenopbouw voorgaand jaar	-	11,3
Totaal pensioenopbouw actieve deelnemers	79,7	102,3
Individuele salarisontwikkeling actieve deelnemers	24,8	13,8
Totaal pensioenopbouw en individuele salarisontwikkeling	104,5	116,1
Toekomstige pensioenuitvoeringskosten	1,9	2,1
Totaal	106,4	118,2

De in 2017 verwerkte reguliere pensioenopbouw (diensttijdopbouw) over 2016 vloeit voort uit een verbreding van de brutopensioengrondslag per 1 januari 2016 naar aanleiding van de invoering van de CDC-regeling per dezelfde datum.

De extra pensioenopbouw 2018 van EUR 0,3 miljoen heeft betrekking op de kosten voor de DBC die tot en met 2020 wordt toegekend aan deelnemers in pensioenreglement 2008B.

De extra pensioenopbouw 2017 van EUR 0,4 miljoen heeft betrekking op de middelloonregeling (pensioenreglement 2008B) en de in 2017 verwerkte extra pensioenopbouw over 2016 van EUR 11,3 miljoen heeft betrekking op de eindloonregeling (pensioenreglement 2008A). De extra toegekende pensioenrechten vloeien voort uit afspraken naar aanleiding van de invoering van de CDC-regeling per 1 januari 2016.

14 Indexering

Onder indexering is opgenomen de toegekende indexering onder zowel de middelloonregeling als de eindloonregeling. Het effect van de individuele salarisontwikkeling onder de eindloonregeling is opgenomen onder pensioenopbouw.

	2018	2017
Actieve deelnemers	14,3	1,4
Actieve deelnemers voorgaand jaar	3,9	–
Gewezen deelnemers en pensioengerechtigden	5,8	1,7
Totaal	24,0	3,1

De pensioenrechten van de actieve deelnemers aan zowel de eindloonregeling (pensioenreglement 2008A) als de middelloonregeling (pensioenreglement 2008B) zijn per 1 januari 2019 verhoogd met 0,62% (1 januari 2018: 0,23%). De verhoging per 1 januari 2018 is echter niet in 2017 verwerkt, omdat het bestuursbesluit terzake na 31 december 2017 is genomen.

De ingegane pensioenen en de premievrije pensioenrechten van de actieve en de gewezen deelnemers zijn per 1 januari 2019 verhoogd met 0,87% (1 januari 2018: 0,30%). Deze toeslagen zijn wel verwerkt in het verslagjaar, omdat de bestuursbesluiten vóór 31 december zijn genomen.

15 Rentetoevoeging voorziening pensioenverplichtingen

De pensioenverplichtingen worden contant gemaakt tegen de rentetermijnstructuur DNB per balansdatum. Aan de voorziening pensioenverplichtingen wordt rente toegevoegd op basis van de éénjaarsrente volgens deze rentetermijnstructuur primo verslagperiode.

	2018	2017
Totaal	-7,3	-6,0

De in het verslagjaar aan de voorziening pensioenverplichtingen toegevoegde rente is gebaseerd op een rekenrente van negatief 0,26% (2017: negatief 0,22%).

16 Wijziging rekenrente

De waarde van de pensioenverplichtingen verandert onder invloed van veranderingen in de rekenrente.

	2018	2017
Totaal	-129,5	42,1

De afgeleide rekenrente is in 2018 gedaald van 1,5% tot 1,4% en in 2017 gestegen van 1,4% tot 1,5%.

17 Onttrekking pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten

Toekomstige pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten (in het bijzonder excassokosten) worden vooraf actuarieel berekend en opgenomen in de voorziening pensioenverplichtingen. De hieronder opgenomen afname van de voorziening betreft het bedrag dat vrijkomt ten behoeve van de financiering van de pensioenen en kosten van de verslagperiode.

	2018	2017
Onttrekking pensioenuitkeringen	29,0	24,8
Onttrekking pensioenuitvoeringskosten	0,5	0,4
Totaal	29,5	25,2

18 Pensioenrechten waardeoverdrachten

Hieronder zijn opgenomen de toevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen uit hoofde van pensioenrechten met betrekking tot inkomende waardeoverdrachten en de onttrekking aan de voorziening pensioenverplichtingen uit hoofde van pensioenrechten met betrekking tot uitgaande waardeoverdrachten.

	2018	2017
Pensioenrechten inkomende waardeoverdrachten	-2,3	-1,7
Pensioenrechten uitgaande waardeoverdrachten	0,4	1,1
Saldo	-1,9	-0,6

19 Wijziging actuariële grondslagen

De actuariële grondslagen zijn de uitgangspunten en veronderstellingen waarop de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen is gebaseerd. Onder wijziging actuariële grondslagen is het effect van aanpassing van de bestandsgrondslagen, economische grondslagen en kostengrondslagen op de voorziening opgenomen.

	2018	2017
Levensverwachting	27,2	-
Flexibele keuzemogelijkheden	-	4,8
Overig	-	-0,3
Totaal	27,2	4,5

Het effect van de wijziging van de levensverwachting is als volgt samengesteld:

	2018	2017
Overgang op prognosetafels AG 2018	34,9	-
Wijziging correctiefactoren	-7,7	-
Totaal	27,2	-

Ultimo 2018 is overgegaan op nieuwe generatietafels van het Actuarieel Genootschap. Hierop worden correcties toegepast in verband met hogere overlevingskansen van de populatie van het pensioenfonds ten opzichte van de overlevingskansen van de totale bevolking. Deze correctiefactoren zijn eveneens opnieuw vastgesteld.

In 2017 zijn de flexibiliseringsfactoren aangepast, resulterend in een verlaging van de voorziening pensioenverplichting met een bedrag van totaal EUR 4,8 miljoen.

20 Overige mutaties voorziening pensioenverplichtingen

Onder overige mutaties voorziening pensioenverplichtingen zijn opgenomen: actuariële resultaten en mutaties in de pensioenverplichtingen die niet onder een ander hoofd zijn opgenomen.

	2018	2017
Actuariële resultaten, per saldo	-3,1	1,9
Overig	-	0,2
Totaal	-3,1	2,1

21 Pensioenuitkeringen

	2018	2017
Ouderdomspensioen	23,5	20,0
Partnerpensioen	1,2	1,1
Wezenpensioen	0,1	0,1
Arbeidsongeschiktheidspensioen	0,9	0,9
Totaal periodieke pensioenuitkeringen	25,7	22,1
Totaal afkopen pensioenen	1,5	1,9
Totaal	27,2	24,0

De afkopen hebben tot een bedrag van EUR 1,5 miljoen betrekking op de Netto Aanvullende Pensioenregeling (2017: EUR 1,8 miljoen).

22 Pensioenuitvoeringskosten

Dit betreft de kosten met betrekking tot de uitvoering van de pensioenregeling. De kosten van vermogensbeheer zijn hierin niet begrepen. De kosten van bestuur en financieel beheer worden toegerekend aan pensioenuitvoering en vermogensbeheer.

	2018	2017
Kosten pensioenuitvoering en bestuursondersteuning	4,3	4,9
Overige kosten	0,8	0,8
Totaal vóór toerekening aan vermogensbeheer	5,1	5,7
Toegerekend aan vermogensbeheer	-0,9	-1,2
Totaal	4,2	4,5

Een deel van de kosten van bestuur en financieel beheer kan direct worden toegerekend aan pensioenuitvoering of vermogensbeheer. De kosten die niet direct toerekenbaar zijn, worden in de verhouding 60:40 (2017: 60:40) verdeeld over pensioenuitvoering en vermogensbeheer. De verdeelsleutel is afgeleid van de gemiddelde bestuurlijke jaaragenda (bestuurs- en commissievergaderingen en behandelde onderwerpen) over een periode van vijf jaar en de daaraan gerelateerde bestuurs- ondersteuning.

Baten en lasten beleggingsactiviteiten

23 Beleggingsopbrengsten

De beleggingsopbrengsten kunnen als volgt worden weergegeven:

	Direct	Prijs- verandering	Valuta- verandering	Totaal
2018				
Vastgoed	0,8	11,7	5,8	18,3
Aandelen	–	–116,4	44,7	–71,7
Vastrentende waarden	–	–9,4	62,7	53,3
Rentederivaten	11,7	18,9	–	30,6
Totaal vóór valutaderivaten en kosten	12,5	–95,2	113,2	30,5
Valutaderivaten			–140,2	–140,2
Totaal vóór kosten	12,5	–95,2	–27,0	–109,7
Kosten van vermogensbeheer				–6,3
				–116,0
2017				
Vastgoed	1,1	25,2	–14,2	12,1
Aandelen	–	233,4	–92,7	140,7
Vastrentende waarden	–	25,3	–65,2	–39,9
Rentederivaten	10,4	–24,3	–	–13,9
Totaal vóór valutaderivaten en kosten	11,5	259,6	–172,1	99,0
Valutaderivaten			147,0	147,0
Totaal vóór kosten	11,5	259,6	–25,1	246,0
Kosten van vermogensbeheer				–4,8
				241,2

De directe beleggingsopbrengsten betreffen rente en door beleggingsfondsen uitgekeerd dividend.

De indirecte beleggingsopbrengsten betreffen waardeveranderingen inclusief valutakoersverschillen en zijn hiervoor verbijzonderd naar prijsveranderingen en valutaveranderingen.

De hiervoor weergegeven kosten van vermogensbeheer betreffen de rechtstreeks aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten. De kosten die ten laste van beleggingsfondsen komen, zijn hierin niet begrepen, maar zijn onderdeel van de waardeveranderingen. De ten laste van de beleggingsfondsen komende kosten kunnen worden onderscheiden in kosten van vermogensbeheer (vergoeding beheer beleggingen, bewaarloon en overige kosten) en transactiekosten. In de waardeveranderingen van derivaten (rentederivaten en valutaderivaten) zijn eveneens transactiekosten begrepen.

De kosten van vermogensbeheer die direct ten laste van het pensioenfonds komen, kunnen als volgt worden gespecificeerd:

	2018	2017
Beheer beleggingen	2,8	1,9
Advies	2,5	1,6
Overig	0,1	0,1
Totaal vóór toerekening kosten bestuur en financieel beheer	5,4	3,6
Toegerekende kosten bestuur en financieel beheer	0,9	1,2
Totaal	6,3	4,8

De niet rechtstreeks aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten, die onderdeel zijn van de waardeveranderingen van de beleggingen, kunnen als volgt worden gespecificeerd:

	Kosten vermogens- beheer	Transactie- kosten fondsen	Toe- en uittreed- vergoeding
2018			
Vastgoed	2,3	0,2	0,1
Aandelen	6,1	1,7	0,4
Vastrentende waarden	3,1	2,0	0,4
Totaal beleggingsfondsen	11,5	3,9	0,9
Rentederivaten	–	0,3	–
Valutaderivaten	–	0,4	–
Totaal	11,5	4,6	0,9
2017			
Vastgoed	2,4	0,3	0,1
Aandelen	6,4	2,4	1,0
Vastrentende waarden	3,0	2,7	0,4
Totaal beleggingsfondsen	11,8	5,4	1,5
Rentederivaten	–	–	–
Valutaderivaten	–	0,4	0,4
Totaal	11,8	5,8	1,9

De niet rechtstreeks aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten, die onderdeel zijn van de waardeveranderingen van de beleggingen, kunnen slechts door middel van schattingen worden vastgesteld. Dit geldt vooral voor de onderliggende transactiekosten van beleggingsfondsen. Indien de transactiekosten met betrekking tot beleggingsfondsen worden geïnterpreteerd als de aan deze beleggingsfondsen betaalde toe- en uittreedvergoedingen, kunnen deze zonder gebruikmaking van schattingen worden bepaald.

24 Overige baten en lasten beleggingsactiviteiten

	2018	2017
Resultaat deelnemingen	0,4	0,1
Opslag termijnbetaling	0,7	0,9
Aanpassing opslag termijnbetaling voorgaand jaar	–	–1,2
Rente tijdelijk in beheer genomen gelden werkgever	–	–3,8
Totaal	1,1	–4,0

De in 2017 opgenomen rentetoevoeging aan de tijdelijk van de werkgever in beheer genomen gelden is gebaseerd op het over de jaren 2014, 2015 en 2016 gerealiseerde totale beleggingsrendement.

Actuariële analyse van het resultaat

Het resultaat kan als volgt worden geanalyseerd naar technische winst- en verliesbronnen:

	2018	2017
Resultaat op beleggingen en verplichtingen	–237,1	285,3
Resultaat op premies	–9,8	40,1
Resultaat op waardeoverdrachten	–	–
Resultaat op pensioenuitkeringen	1,8	0,8
Resultaat op pensioenuitvoeringskosten	–0,2	–0,8
Wijziging actuariële grondslagen	27,2	4,5
Actuariële resultaten	–3,1	1,9
Resultaat op indexering	–24,0	–3,1
Overige resultaten	–	0,2
Totaal	–245,2	328,9

Resultaat op beleggingen en verplichtingen

	2018	2017
Resultaat beleggingsactiviteiten exclusief vastrentende waarden en interest rate swaps	–136,1	225,8
Resultaat vastrentende waarden exclusief valutaresultaat	–9,4	25,3
Resultaat interest rate swaps	30,6	–13,9
Totaal resultaat beleggingsactiviteiten	–114,9	237,2
Benodigde rente voorziening pensioenverplichtingen	7,3	6,0
Wijziging rekenrente voorziening pensioenverplichtingen	–129,5	42,1
Totaal	–237,1	285,3

Het resultaat op beleggingen en verplichtingen is gelijk aan het resultaat beleggingsactiviteiten verminderd met de technisch benodigde interest. Het rendement op de totale beleggingsportefeuille over 2018 bedraagt negatief 3,3% tegen 8,6% over 2017. De rentetoevoeging aan de voorziening

pensioenverplichtingen is in 2018 gebaseerd op een rekenrente van negatief 0,26% (2017: negatief 0,22%). Dit is de éénjaarsrente volgens de rentetermijnstructuur primo verslagjaar. De afgeleide rekenrente is in 2018 gedaald van 1,5% tot 1,4% en in 2017 gestegen van 1,4% tot 1,5%.

Resultaat op premies

	2018	2017
Premies	100,1	161,6
Beschikbaar voor administratiekosten	-3,7	-3,7
Beschikbaar voor excassokosten	-1,7	-1,7
Beschikbaar voor pensioenopbouw en individuele salarisontwikkeling	94,7	156,2
Pensioenopbouw actieve deelnemers	-79,7	-102,3
Individuele salarisontwikkeling actieve deelnemers	-24,8	-13,8
	-9,8	40,1

Het resultaat op premies over 2017 is verder fors beïnvloed door de in 2017 verwerkte extra premie van EUR 34,4 miljoen, waartegenover extra opgebouwde pensioenrechten staan tot een bedrag van ongeveer EUR 11,7 miljoen.

De premies worden aangewend voor onder meer de inkoop van pensioenrechten, kostendekking en versterking van het eigen vermogen. Er is geen specifiek voor de financiering van voorwaardelijke indexering bestemde premiecomponent overeengekomen. Een positief resultaat op premies wordt aangewend voor versterking van het eigen vermogen.

Resultaat op waardeoverdrachten

	2018	2017
Inkomende waardeoverdrachten	2,4	1,9
Pensioenrechten inkomende waardeoverdrachten	-2,3	-1,7
Resultaat op inkomende waardeoverdrachten	0,1	0,2
Uitgaande waardeoverdrachten	-0,5	-1,3
Pensioenrechten uitgaande waardeoverdrachten	0,4	1,1
Resultaat op uitgaande waardeoverdrachten	-0,1	-0,2
Totaal	-	-

Resultaat op pensioenuitkeringen

	2018	2017
Beschikbaar uit voorziening pensioenverplichtingen	29,0	24,8
Werkelijke pensioenuitkeringen	-27,2	-24,0
Totaal	1,8	0,8

Het resultaat op pensioenuitkeringen wordt mede veroorzaakt door de afkopen pensioenen met betrekking tot de Netto Aanvullende Pensioenregeling.

Resultaat op pensioenuitvoeringskosten

	2018	2017
Kostenopslag in premies jaar (administratiekosten en excassokosten)	5,4	5,4
Toevoeging voorziening pensioenverplichtingen (excassokosten)	-1,9	-2,1
Beschikbaar uit voorziening pensioenverplichtingen (excassokosten)	0,5	0,4
Totaal beschikbaar voor pensioenuitvoeringskosten	4,0	3,7
Werkelijke pensioenuitvoeringskosten	-4,2	-4,5
Totaal	-0,2	-0,8

Wijziging actuariële grondslagen

	2018	2017
Levensverwachting	27,2	-
Flexibele keuzemogelijkheden	-	4,8
Overig	-	-0,3
Totaal	27,2	4,5

Het effect van de wijziging van de levensverwachting is als volgt samengesteld:

	2018	2017
Overgang op prognosetafels AG 2018	34,9	-
Wijziging correctiefactoren	-7,7	-
Totaal	27,2	-

Ultimo 2018 is overgegaan op nieuwe generatietafels van het Actuarieel Genootschap. Hierop worden correcties toegepast in verband met hogere overlevingskansen van de populatie van het pensioenfonds ten opzichte van de overlevingskansen van de totale bevolking. Deze correctiefactoren zijn eveneens opnieuw vastgesteld.

In 2017 zijn de flexibiliseringsfactoren aangepast, resulterend in een verlaging van de voorziening pensioenverplichting met een bedrag van totaal EUR 4,8 miljoen.

Actuariële resultaten

	2018	2017
Kortlevenrisico	0,6	2,4
Langlevenrisico	-1,2	1,2
Sterfte, per saldo	-0,6	3,6
Arbeidsongeschiktheid	-	-0,4
Flexibele keuzemogelijkheden	-2,5	-1,3
Totaal	-3,1	1,9

Het resultaat op arbeidsongeschiktheid bestaat voornamelijk uit het voordelige verschil tussen de gevraagde risicopremie en de benodigde toevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen als gevolg van arbeidsongeschiktheid.

Op flexibele keuzemogelijkheden is een verlies geboekt van EUR 2,5 miljoen (2017: verlies EUR 1,3 miljoen). De keuzemogelijkheden betreffen onder meer wijziging in de verhouding tussen ouderdomspensioen en partnerpensioen en pensioenvervroeging.

Resultaat op indexering

	2018	2017
Beschikbaar uit premies	-	-
Indexering	-24,0	-3,1
Totaal	-24,0	-3,1

De indexering van de pensioenrechten van actieve deelnemers en de indexering van de ingegane pensioenen en de premievrije pensioenrechten worden gefinancierd uit de reserves van het pensioenfonds. Zij vinden hun oorsprong in het overrendement (resultaat op beleggingen en verplichtingen).

Overige informatie

Verbonden partijen

De volgende rechtspersonen en natuurlijke personen worden aangemerkt als verbonden partijen:

- de aangesloten onderneming KLM N.V. (werkgever);
- de bestuursleden van het pensioenfonds en hun nauwe verwanten;
- de leden van raad van toezicht van het pensioenfonds en hun nauwe verwanten;
- de onafhankelijke, externe voorzitter van het pensioenfonds;
- de uitvoeringsorganisatie Blue Sky Group bestaande uit Blue Sky Group Holding B.V., BSG Pension Management B.V., BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V.;
- de directieleden van de vier Blue Sky Group-vennootschappen en hun nauwe verwanten.

Tussen het pensioenfonds en de werkgever is een uitvoeringsovereenkomst inzake de financiering en de uitvoering van de pensioenregeling gesloten. Een samenvatting van de uitvoeringsovereenkomst is opgenomen in de paragraaf Financiering en premie van de algemene toelichting op pagina 55 en 56.

Het pensioenfonds heeft geen leningen verstrekt aan bestuursleden en heeft ook anderszins geen vorderingen op bestuursleden. Inzake de beloning van bestuurders wordt verwezen naar de paragraaf Bezoldiging bestuurders hierna.

Het beheer van het pensioenfonds (pensioenuitvoering, bestuursondersteuning en vermogensbeheer) is ondergebracht bij Blue Sky Group. Het pensioenfonds bezit gezamenlijk met Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM en Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM alle aandelen in Blue Sky Group Holding B.V. (elk eenderde deel). De dienstverlening aan de aandeelhouders maakt ongeveer 83% (2017: ongeveer 79%) uit van de omzet (geconsolideerd) van Blue Sky Group. De overeenkomsten van dienstverlening zijn afgesloten op basis van marktconforme tarieven.

Er zijn geen transacties van betekenis met verbonden partijen die niet onder normale marktvoorwaarden zijn aangegaan.

Medewerkers

Het pensioenfonds heeft geen personeel in dienst.

Bezoldiging bestuurders

De bezoldiging van de leden van het bestuur (inclusief de onafhankelijke, externe voorzitter) bedraagt totaal EUR 120 duizend (2017: EUR 136 duizend).

Honorarium accountant

De aan het verslagjaar toegerekende accountantsshonoraria zoals bedoeld in artikel 382a Titel 9, Boek 2 BW bedragen totaal EUR 81 duizend (2017: EUR 81 duizend).

	2018	2017
Controle jaarrekening en jaarstaten DNB (KPMG Accountants)	74	78
Fiscaal advieswerk (KPMG Meijburg)	4	–
Overig advieswerk (KPMG Advisory)	3	3
Totaal	81	81

Belastingen

Het pensioenfonds is op grond van de aard van de activiteiten vrijgesteld van belastingheffing voor de vennootschapsbelasting.

Toezichthouder

Evenals voorgaande jaren is geen sprake van door DNB genomen corrigerende maatregelen ingevolge artikel 96 Pensioenwet.

Amstelveen, 27 mei 2019

Het bestuur van de Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel,

P.J.G. (Paulette) van den Berk
S. (Stefan) Geerlings
E.J.J.A. (Eugène) van Halder
mr. P.J.M. (Paul) Jansen
drs. A.R. (Arend) de Jong RC

R.C. (Rob) Koster
D.B.M. (Daan) Nijssen
mr. C.E.M. (Charlotte) Orlebeke
T. (Terence) Tilgenkamp
J. (Jaap-Willem) Verweij

namens het bestuur,

drs. A.R. (Arend) de Jong RC
vicevoorzitter

R.C. (Rob) Koster
vicevoorzitter

De raad van toezicht van de Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel,

drs. J.F.M. (Anneke) van der Meer drs. C. (Carola) Steenmeijer RA J.H.C.A. (Iwan) van der Wijst RA RE CIA

OVERIGE GEGEVENS

Bestemming van het resultaat

In de statuten is geen bepaling opgenomen over de wijze waarop het resultaat moet worden verdeeld. Het resultaat wordt jaarlijks geheel ten gunste dan wel ten laste van de reserves gebracht. Overeenkomstig de in de ABTN vastgelegde regeling wordt een deel van het resultaat toegevoegd of onttrokken aan bestemmingsreserves.

Actuariële verklaring

Opdracht

Door Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel te Amstelveen is aan Towers Watson Netherlands B.V. de opdracht verleend tot het afgeven van een actuariële verklaring als bedoeld in de Pensioenwet over het boekjaar 2018.

Onafhankelijkheid

Als waarmerkend actuaris ben ik onafhankelijk van Stichting KLM-Cabinepersoneel, zoals vereist conform artikel 148 van de Pensioenwet. Ik verricht geen andere werkzaamheden voor het pensioenfonds, anders dan de werkzaamheden uit hoofde van de actuariële functie.

Gegevens

De gegevens waarop mijn onderzoek is gebaseerd, zijn verstrekt door en tot stand gekomen onder de verantwoordelijkheid van het bestuur van het pensioenfonds.

Voor de toetsing van de technische voorzieningen en voor de beoordeling van de vermogenspositie heb ik mij gebaseerd op de financiële gegevens die ten grondslag liggen aan de jaarrekening.

Afstemming accountant

Op basis van de door mij en de accountant gehanteerde Handreiking heeft afstemming plaatsgevonden over de werkzaamheden en de verwachtingen bij de controle van het boekjaar.

Voor de toetsing van de technische voorzieningen en voor de beoordeling van de vermogenspositie als geheel heb ik de materialiteit bepaald op € 25 miljoen. Met de accountant ben ik overeengekomen om geconstateerde afwijkingen boven € 1,25 miljoen te rapporteren. Deze afspraken zijn vastgelegd en de uitkomsten van mijn bevindingen zijn met de accountant besproken.

Ik heb voorts gebruikgemaakt van de door de accountant in het kader van de jaarrekeningcontrole onderzochte basisgegevens. De accountant van het pensioenfonds heeft mij geïnformeerd over zijn bevindingen ten aanzien van de betrouwbaarheid (materiële juistheid en volledigheid) van de basisgegevens en de overige uitgangspunten die voor mijn beoordeling van belang zijn.

Werkzaamheden

Ter uitvoering van de opdracht heb ik, conform mijn wettelijke verantwoordelijkheid zoals beschreven in artikel 147 van de Pensioenwet, onderzocht of is voldaan aan de artikelen 126 tot en met 140 van de Pensioenwet. De door het pensioenfonds verstrekte administratieve basisgegevens zijn zodanig dat ik die gegevens als uitgangspunt van de door mij beoordeelde berekeningen heb aanvaard.

Als onderdeel van de werkzaamheden voor de opdracht heb ik onder meer onderzocht of:

- De technische voorzieningen, het minimaal vereist eigen vermogen en het vereist eigen vermogen toereikend zijn vastgesteld;
- De kostendekkende premie voldoet aan de gestelde wettelijke vereisten;
- Het beleggingsbeleid in overeenstemming is met de prudent-person regel.

Voorts heb ik mij een oordeel gevormd over de vermogenspositie van het pensioenfonds. Daarbij heb ik mij gebaseerd op de tot en met balansdatum aangegane verplichtingen en de op dat moment aanwezige middelen en is mede het financieel beleid van het pensioenfonds in aanmerking genomen.

Mijn onderzoek heb ik zodanig uitgevoerd, dat een redelijke mate van zekerheid wordt verkregen dat de resultaten geen onjuistheden van materieel belang bevatten.

De beschreven werkzaamheden en de uitvoering daarvan zijn in overeenstemming met de binnen het Koninklijk Actuarieel Genootschap geldende normen en gebruiken en vormen naar mijn mening een deugdelijke grondslag voor mijn oordeel.

Oordeel

De technische voorzieningen zijn, overeenkomstig de beschreven berekeningsregels en uitgangspunten, als geheel gezien, toereikend vastgesteld. Het eigen vermogen is op de balansdatum lager dan het wettelijk vereist eigen vermogen, maar hoger dan het wettelijk minimaal vereist eigen vermogen.

Met inachtneming van het voorafgaande heb ik mij ervan overtuigd dat is voldaan aan de artikelen 126 tot en met 140 van de Pensioenwet met uitzondering van artikel 132 vanwege een reservetekort.

De beleidsdekkingsgraad van het pensioenfonds op balansdatum is lager dan de dekkingsgraad bij het vereist eigen vermogen, doch hoger dan de dekkingsgraad bij het minimaal vereist eigen vermogen.

Mijn oordeel over de vermogenspositie van Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel is gebaseerd op de tot en met balansdatum aangegane verplichtingen en de op dat moment aanwezige middelen. De vermogenspositie is naar mijn mening niet voldoende, omdat het aanwezig eigen vermogen lager is dan het vereist eigen vermogen.

Amstelveen, 27 mei 2019

drs. H. Zaghdoudi AAG
Verbonden aan Towers Watson Netherlands B.V.

Controleverklaring van de onafhankelijke accountant

Aan: het bestuur en de raad van toezicht van Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel

Verklaring over de in het jaarverslag opgenomen jaarrekening 2018

Ons oordeel

Naar ons oordeel geeft de in dit jaarverslag opgenomen jaarrekening een getrouw beeld van de grootte en samenstelling van het vermogen van Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel per 31 december 2018 en van het resultaat en de kasstromen over 2018, in overeenstemming met Titel 9 Boek 2 van het in Nederland geldende Burgerlijk Wetboek (BW).

Wat we gecontroleerd hebben

Wij hebben de jaarrekening 2018 van Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel ('de Stichting') te Amstelveen gecontroleerd.

De jaarrekening omvat:

1. de balans per 31 december 2018;
2. de rekening van baten en lasten over 2018;
3. het kasstroomoverzicht over 2018; en
4. de toelichting met een overzicht van de gehanteerde grondslagen voor financiële verslaggeving en overige toelichtingen.

De basis voor ons oordeel

Wij hebben onze controle uitgevoerd volgens het Nederlands recht, waaronder ook de Nederlandse controlestandaarden vallen. Onze verantwoordelijkheden op grond hiervan zijn beschreven in de sectie 'Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening'.

Wij zijn onafhankelijk van de Stichting zoals vereist in de Wet toezicht accountantsorganisaties (Wta), de Verordening inzake de onafhankelijkheid van accountants bij assurance-opdrachten (ViO) en andere voor de opdracht relevante onafhankelijkheidsregels in Nederland. Verder hebben wij voldaan aan de Verordening gedrags- en beroepsregels accountants (VGBA).

Wij vinden dat de door ons verkregen controle-informatie voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel.

Controleaanpak

Samenvatting

MATERIALITEIT

- Materialiteit van EUR 25 miljoen
- 0,8% van het pensioenvermogen

KERNPUNTEN

- De waardering van beleggingen
- De waardering van technische voorzieningen

GOEDKEUREND OORDEEL

Materialiteit

Op basis van onze professionele oordeelsvorming hebben wij de materialiteit voor de jaarrekening als geheel bepaald op EUR 25 miljoen (2017: EUR 22 miljoen). Voor de bepaling van de materialiteit wordt uitgegaan van het pensioenvermogen (0,8%). Wij beschouwen het pensioenvermogen als de meest geschikte benchmark, omdat het pensioenvermogen een bepalende factor is in de berekening van de beleidsdekkingsgraad die de financiële positie van de Stichting weergeeft. Wij houden ook rekening met afwijkingen en/of mogelijke afwijkingen die naar onze mening voor de gebruikers van de jaarrekening om kwalitatieve redenen materieel zijn.

Wij hebben met het bestuur afgesproken dat wij tijdens onze controle geconstateerde afwijkingen boven de EUR 1,25 miljoen rapporteren aan het bestuur en de raad van toezicht alsmede kleinere afwijkingen die naar onze mening om kwalitatieve redenen relevant zijn.

Reikwijdte van de controle

Uitbesteding van bedrijfsprocessen aan dienstverleners

De Stichting heeft het beheer van de beleggingen uitbesteed aan BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V. De pensioenadministratie is uitbesteed aan BSG Pension Management B.V. De jaarrekening wordt opgesteld op basis van informatie over de beleggingen en beleggingsopbrengsten die is verstrekt door BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V. en informatie over de technische voorzieningen, premiebijdragen en pensioenuitkeringen en overige financiële posten die is verstrekt door BSG Pension Management B.V.

Gegeven onze eindverantwoordelijkheid voor het oordeel zijn wij verantwoordelijk voor het verwerven van inzicht in de aard en de significantie van de door de dienstverleners verleende diensten en in het effect ervan op de voor de controle relevante interne beheersing van de Stichting. Op basis hiervan identificeren wij de risico's op een afwijking van materieel belang en zetten wij controlewerkzaamheden op en voeren wij deze uit om op deze risico's in te spelen.

Bij de uitvoering van onze controle maken wij gebruik van de werkzaamheden en bevindingen van andere onafhankelijke accountants inzake de voor de Stichting relevante interne beheersingsmaatregelen van BSG Asset Management B.V., BSG Fund Management B.V. en BSG Pension Management B.V., zoals weergegeven in de specifiek daarvoor opgestelde (ISAE 3402 type II-) rapportages.

Onze controlewerkzaamheden bestaan uit het bepalen van de minimaal verwachte interne beheersingsmaatregelen en het bespreken van de beheersomgeving bij de dienstverlener met vertegenwoordigers van de dienstverlener. Op basis daarvan evalueren wij de in de ISAE 3402-rapportage beschreven interne beheersingsmaatregelen, de verrichte werkzaamheden ter toetsing van de effectieve werking gedurende 2018 en de uitkomsten daarvan. Ook beoordelen wij de evaluatie door het bestuur van de kwaliteit van de uitbesteding aan BSG Asset Management B.V., BSG Fund Management B.V. en BSG Pension Management B.V.

Wij hebben eigen gegevensgerichte analyses uitgevoerd waarbij wij de uitkomsten van indirecte beleggingsopbrengsten, premiebijdragen en uitkeringen hebben getoetst op basis van verwachtingen die wij zelf hiervoor hebben ontwikkeld. Wij hebben door middel van deelwaarnemingen beleggingen, beleggingsstromen en mutaties in de pensioenadministratie aan de hand van brondocumentatie bij de dienstverlener onderzocht.

Door bovengenoemde werkzaamheden op de uitbestede bedrijfsprocessen en aanvullende eigen werkzaamheden hebben wij voldoende en geschikte controle-informatie met betrekking tot de beleggingen, beleggingsstromen en -opbrengsten, (mutaties in) deelnemergegevens en aanspraken die resulteren in (wijzigingen in) de technische voorzieningen, premiebijdragen en uitkeringen verkregen.

De kernpunten van onze controle

In de kernpunten van onze controle beschrijven wij zaken die naar ons professionele oordeel het belangrijkste waren tijdens onze controle van de jaarrekening. De kernpunten van onze controle hebben wij met het bestuur en de raad van toezicht gecommuniceerd, maar vormen geen volledige weergave van alles wat is besproken.

Wij hebben onze controlewerkzaamheden met betrekking tot deze kernpunten bepaald in het kader van de jaarrekeningcontrole als geheel. Onze bevindingen ten aanzien van de individuele kernpunten moeten in dat kader worden gezien en niet als afzonderlijke oordelen over deze kernpunten.

Waardering van beleggingen

Omschrijving

De beleggingen vormen een significante post op de balans van de Stichting. De beleggingen van de Stichting bedragen circa 99% van het balanstotaal. Alle beleggingen dienen conform de Pensioenwet te worden gewaardeerd op marktwaarde. Uit de paragraaf 'Overige informatie beleggingen' bij de toelichting op de jaarrekening blijkt dat voor EUR 2,6 miljard (82%) van de beleggingen van de Stichting de waardering gebaseerd is op marktnoteringen en dat voor EUR 0,6 miljard (18%) van de beleggingen van de Stichting de waardering gebaseerd is op afgeleide marktnoteringen en waarderingsmodellen en -technieken. Het bepalen van de marktwaarde voor deze laatste beleggingscategorie is complex(er) en bevat subjectieve schattingselementen.

Het maken van de schattingen vergt een hoge mate van oordeelsvorming van het bestuur, waarbij gebruik wordt gemaakt van modellen. Gezien de invloed hiervan op de waardering van de beleggingen, het saldo van baten en lasten, het eigen vermogen en de beleidsdekkingsgraad, vormde de waardering van deze beleggingscategorie een kernpunt in onze controle.

In de paragraaf 'Grondslagen voor de financiële verslaggeving' geeft de Stichting de gehanteerde waarderingsgrondslagen weer. In de paragraaf 'Overige informatie beleggingen' zijn de gehanteerde waarderingsmethoden en belangrijke veronderstellingen voor waardering van deze beleggingscategorie uiteengezet.

Het evalueren van de waarderingsgrondslagen en het vaststellen van de juistheid en toereikendheid van de toelichtingen vormden onderdeel van onze werkzaamheden

Onze aanpak

Wij maken gebruik van de beheersmaatregelen die zijn ingericht bij de vermogensbeheerder en die onderdeel zijn van de ISAE 3402 type II-rapportage (waarbij een goedkeurend assurancerapport van de accountant is afgegeven). Deze relevante beheersmaatregelen zijn gericht op de aanstelling van betrouwbare fondsmanagers enerzijds en de betrouwbare aanlevering van, en toereikende evaluatie op, periodieke performancecijfers anderzijds. Daarnaast hebben wij de aansluiting vastgesteld tussen de financiële administratie en actuele financiële rapportages van fondsmanagers, indien nodig gecorrigeerd voor kasstromen tot aan balansdatum. Vervolgens hebben wij de waardering van beleggingen gebaseerd op afgeleide marktnoteringen, waarderingsmodellen en -technieken onderzocht.

De waardering van participaties in Blue Sky beleggingspools (level 1, 2 en 3) hebben wij getoetst aan de hand van recente, door een andere onafhankelijke accountant gecontroleerde jaarrekeningen. Wij hebben hierbij onder meer aandacht besteed aan consistentie met de waarderingsgrondslagen van de Stichting ten opzichte van die van het beleggingsfonds alsmede de strekking van de verklaring van de andere onafhankelijke accountant. Bovendien hebben wij ook de monitoring van de Stichting op recente financiële informatie van de beleggingen na balansdatum in onze werkzaamheden betrokken. Ten aanzien van participaties in Blue Sky beleggingspools waarvoor geen door een andere onafhankelijke accountant gecontroleerde jaarrekening beschikbaar zijn, hebben wij de beleggingen in de Blue Sky beleggingspool getoetst aan de hand van recente, door een andere onafhankelijke accountant gecontroleerde jaarrekeningen.

> > > > >

De waardering van participaties in vastgoedfondsen (level 1 en 3), waarvan de onderliggende beleggingen worden gewaardeerd op basis van taxaties, hebben wij getoetst aan de hand van recente, door een andere onafhankelijke accountant gecontroleerde jaarrekeningen. Wij hebben hierbij onder meer aandacht besteed aan consistentie met de waarderingsgrondslagen van de Stichting ten opzichte van die van het beleggingsfonds alsmede de strekking van de verklaring van de andere onafhankelijke accountant. Bovendien hebben wij ook de monitoring van de Stichting op recente financiële informatie van de beleggingen na balansdatum in onze werkzaamheden betrokken.

Tot aan de datum van onze controleverklaring hebben wij voor EUR 65,1 miljoen (2% van de beleggingsportefeuille) van de niet-beursgenoteerde beleggingscategorieën de waardering niet kunnen toetsen aan door een accountant gecontroleerde jaarrekeningen voorzien van een goedkeurende controleverklaring. Wij hebben hier de volgende aanvullende procedures op uitgevoerd: Wanneer niet tijdig een jaarrekening die is voorzien van een goedkeurende controleverklaring beschikbaar is, hebben wij de betrouwbaarheid van de marktwaardering zoals door de fondsmanager is afgegeven, vastgesteld door de inschatting van deze fondsmanagers uit voorgaande jaren te toetsen aan de hand van de later in het jaar beschikbaar gekomen gecontroleerde jaarrekeningen. In aanvulling hierop hebben we diverse gesprekken gevoerd met betrokken frontoffice-medewerkers van de Stichting/vermogensbeheerder, waarbij wij significante gebeurtenissen na balansdatum, mogelijke risico's en andere relevante aspecten die van invloed zijn op de waardering van deze fondsen hebben besproken en getoetst aan brondocumentatie.

De waardering van derivaten (level 2) hebben wij onderzocht met gebruikmaking van een eigen waarderingsspecialist. Wij hebben ook de monitoring van de uitvoeringsorganisatie op recente financiële informatie verkregen na balansdatum van de waarde van beleggingen op balansdatum betrokken. Onze waarderingsspecialist heeft de gehanteerde waarderingen vergeleken met zelfstandig bepaalde waarderingen op basis van zelfstandig verkregen in de markt waarneembare prijzen.

Onze observatie

Wij hebben geconstateerd dat de gehanteerde waarderingsgrondslagen en gehanteerde waarderingsmethodieken voor de beleggingen in overeenstemming zijn met de geldende verslaggevingsregels en geschikt zijn om te kunnen komen tot een marktwaarde van deze beleggingen. Wij hebben eveneens geconstateerd dat de toelichtingen op de beleggingen adequaat zijn. Wij vinden de waardering van de beleggingen evenwichtig bepaald.

Waardering van de technische voorzieningen

Omschrijving

De technische voorzieningen vormen een significante post op de balans van de Stichting en worden gewaardeerd op actuele waarde (marktwaarde). De waardering van de technische voorzieningen komt tot stand door middel van een berekening waarin aanspraakgegevens van deelnemers met behulp van belangrijke schattingen over levensverwachtingen, kostenniveaus en arbeidsongeschiktheid worden vertaald naar verwachte toekomstige kasstromen (uitkeringen). De kasstromen worden contant gemaakt tegen de marktrente (rentetermijnstructuur zoals gepubliceerd door De Nederlandsche Bank).

Het maken van de schattingen vergt een hoge mate van oordeelsvorming van het bestuur, waarbij gebruik wordt gemaakt van actuariële modellen en het bestuur zich laat adviseren door actuariële deskundigen. Gezien de complexiteit en de invloed hiervan op de hoogte van de technische voorzieningen, het saldo van baten en lasten, het eigen vermogen en de beleidsdekkingsgraad, vormde de waardering van de technische voorzieningen een kernpunt in onze controle.

Het bestuur heeft in de paragraaf 'Grondslagen voor de financiële verslaggeving' de waarderingsgrondslagen en veronderstellingen voor de technische voorzieningen opgenomen. In de paragraaf

‘Risicobeheer’ is de gevoeligheid van de berekening van de technische voorzieningen voor schattingen uiteengezet.

Het evalueren van de waarderingsgrondslagen en het vaststellen van de juistheid en toereikendheid van de toelichtingen vormen onderdeel van onze werkzaamheden.

Onze aanpak

Bij onze controle maken wij gebruik van de werkzaamheden van de certificerend actuaaris die door de Stichting is aangesteld. Wij hebben bij aanvang van de controle en bij afronding ervan afstemming gehad met de certificerend actuaaris over de te volgen aanpak, de attentiepunten en de uitkomsten. Wij hebben de door het bestuur gehanteerde schattingsmethoden en veronderstellingen geëvalueerd. Hierbij hebben wij de consistentie, prudentie en actualiteit van de schattingsmethode en veronderstellingen betrokken. Wij hebben de onderbouwing van de veronderstellingen door het bestuur geëvalueerd aan de hand van een toetsing van de historische betrouwbaarheid daarvan en algemeen geactualiseerde uitgangspunten zoals overlevingskansen. De gehanteerde schattingsmethoden en veronderstellingen hebben wij besproken met de certificerend actuaaris. Wij hebben de actuariële verklaring zoals opgenomen in de Overige gegevens en de werkzaamheden in het dossier van de certificerend actuaaris geëvalueerd.

Onze werkzaamheden omvatten verder het evalueren van de uitkomst van de actuariële analyse van het resultaat in relatie tot eerder gemaakte schattingen en kasstroomprojecties. Bij de uitvoering van deze werkzaamheden hebben wij gebruikgemaakt van een eigen actuaaris.

Onze observatie

Wij vinden de waardering van de technische voorzieningen evenwichtig bepaald en de toelichting toereikend.

Verklaring over de in het jaarverslag opgenomen andere informatie

Naast de jaarrekening en onze controleverklaring daarbij, omvat het jaarverslag andere informatie, die bestaat uit:

- in het kort;
- kerncijfers;
- bestuursverslag;
- overige gegevens; en
- bijlagen.

Op grond van onderstaande werkzaamheden zijn wij van mening dat de andere informatie:

- met de jaarrekening verenigbaar is en geen materiële afwijkingen bevat;
- alle informatie bevat die op grond van Titel 9 Boek 2 BW is vereist.

Wij hebben de andere informatie gelezen en hebben op basis van onze kennis en ons begrip, verkregen vanuit de jaarrekeningcontrole of anderszins, overwogen of de andere informatie materiële afwijkingen bevat.

Met onze werkzaamheden hebben wij voldaan aan de vereisten in Titel 9 Boek 2 BW en de Nederlandse Standaard 720. Deze werkzaamheden hebben niet dezelfde diepgang als onze controlewerkzaamheden bij de jaarrekening.

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opstellen van de andere informatie, waaronder de informatie zoals vereist door Titel 9 Boek 2 BW.

Beschrijving van verantwoordelijkheden met betrekking tot de jaarrekening

Verantwoordelijkheden van het bestuur en de raad van toezicht voor de jaarrekening

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opmaken en het getrouw weergeven van de jaarrekening in overeenstemming met Titel 9 Boek 2 BW. In dit kader is het bestuur verantwoordelijk voor een zodanige interne beheersing die het bestuur noodzakelijk acht om het opmaken van de jaarrekening mogelijk te maken zonder afwijkingen van materieel belang als gevolg van fouten of fraude.

Bij het opmaken van de jaarrekening moet het bestuur afwegen of de Stichting in staat is om haar werkzaamheden in continuïteit voort te zetten. Op grond van genoemd verslaggevingsstelsels moet het bestuur de jaarrekening opmaken op basis van de continuïteitsveronderstelling, tenzij het bestuur het voornemen heeft om de Stichting te liquideren of de bedrijfsactiviteiten te beëindigen of als beëindiging het enige realistische alternatief is. Het bestuur moet gebeurtenissen en omstandigheden waardoor gerede twijfel zou kunnen bestaan of de Stichting haar bedrijfsactiviteiten in continuïteit kan voortzetten, toelichten in de jaarrekening.

De raad van toezicht is verantwoordelijk voor het uitoefenen van toezicht op het proces van financiële verslaggeving van Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel.

Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening

Onze verantwoordelijkheid is het zodanig plannen en uitvoeren van een controleopdracht dat wij daarmee voldoende en geschikte controle-informatie verkrijgen voor het door ons af te geven oordeel.

Onze controle is uitgevoerd met een hoge mate maar geen absolute mate van zekerheid waardoor het mogelijk is dat wij tijdens onze controle niet alle materiële fouten en fraude ontdekken.

Afwijkingen kunnen ontstaan als gevolg van fraude of fouten en zijn materieel indien redelijkerwijs kan worden verwacht dat deze, afzonderlijk of gezamenlijk, van invloed kunnen zijn op de economische beslissingen die gebruikers op basis van deze jaarrekening nemen. De materialiteit beïnvloedt de aard, timing en omvang van onze controlewerkzaamheden en de evaluatie van het effect van onderkende afwijkingen op ons oordeel.

Wij hebben deze accountantscontrole professioneel kritisch uitgevoerd en hebben waar relevant professionele oordeelsvorming toegepast in overeenstemming met de Nederlandse controlestandaarden, ethische voorschriften en de onafhankelijkheidseisen. Onze controle bestond onder andere uit:

- het identificeren en inschatten van de risico's dat de jaarrekening afwijkingen van materieel belang bevat als gevolg van fouten of fraude, het in reactie op deze risico's bepalen en uitvoeren van controlewerkzaamheden en het verkrijgen van controle-informatie die voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel. Bij fraude is het risico dat een afwijking van materieel belang niet ontdekt wordt groter dan bij fouten. Bij fraude kan sprake zijn van samenspanning, valsheid in geschrifte, het opzettelijk nalaten transacties vast te leggen, het opzettelijk verkeerd voorstellen van zaken of het doorbreken van de interne beheersing;
- het verkrijgen van inzicht in de interne beheersing die relevant is voor de controle met als doel controlewerkzaamheden te selecteren die passend zijn in de omstandigheden. Deze werkzaamheden hebben niet als doel om een oordeel uit te spreken over de effectiviteit van de interne beheersing van de entiteit;
- het evalueren van de geschiktheid van de gebruikte grondslagen voor financiële verslaggeving en het evalueren van de redelijkheid van schattingen door het bestuur en de toelichtingen die daarover in de jaarrekening staan;
- het vaststellen dat de door het bestuur gehanteerde continuïteitsveronderstelling aanvaardbaar is. Tevens het op basis van de verkregen controle-informatie vaststellen of er gebeurtenissen en omstandigheden zijn waardoor gerede twijfel zou kunnen bestaan of de Stichting haar bedrijfsactiviteiten in continuïteit kan voortzetten. Als wij concluderen dat er een onzekerheid van

materieel belang bestaat, zijn wij verplicht om aandacht in onze controleverklaring te vestigen op de relevante gerelateerde toelichtingen in de jaarrekening. Als de toelichtingen inadequaat zijn, moeten wij onze verklaring aanpassen. Onze conclusies zijn gebaseerd op de controle-informatie die verkregen is tot de datum van onze controleverklaring. Toekomstige gebeurtenissen of omstandigheden kunnen er echter toe leiden dat een entiteit haar continuïteit niet langer kan handhaven;

- het evalueren van de presentatie, structuur en inhoud van de jaarrekening en de daarin opgenomen toelichtingen; en
- het evalueren of de jaarrekening een getrouw beeld geeft van de onderliggende transacties en gebeurtenissen.

Wij communiceren met het bestuur en de raad van toezicht onder andere over de geplande reikwijdte en timing van de controle en over de significante bevindingen die uit onze controle naar voren zijn gekomen, waaronder eventuele significante tekortkomingen in de interne beheersing.

Wij bepalen de kernpunten van onze controle van de jaarrekening op basis van alle zaken die wij met het bestuur en de raad van toezicht hebben besproken. Wij beschrijven deze kernpunten in onze controleverklaring, tenzij dit is verboden door wet- of regelgeving of in buitengewoon zeldzame omstandigheden wanneer het niet vermelden in het belang van het maatschappelijk verkeer is.

Amstelveen, 27 mei 2019

KPMG Accountants N.V.

A.J.H. Reijns RA

BIJ LA GEN

Pensioenfonds KLM Cabinepersoneel

PERSONALIA

(stand per 27 mei 2019)

Bestuur

Voorzitter

P.A.M. (Paul) Loven **(1956)**

Benoemd door de werknemers

P.J.G. (Paulette) van den Berk **(1963)**, S. (Stefan) Geerlings **(1972)**, R.C. (Rob) Koster (vicevoorzitter, 1962), T. (Terence) Tilgenkamp **(1983)**

Benoemd door de KLM

mr. P.J.M. (Paul) Jansen **(1967)**, drs. A.R. (Arend) de Jong RC (vicevoorzitter, **(1958)**, D.B.M. (Daan) Nijssen **(1963)**, mr. C.E.M. (Charlotte) Orlebeke **(1970)**, J. (Jaap-Willem) Verweij **(1972)**⁷

Benoemd door de pensioengerechtigden

E.J.J.A. (Eugène) van Halder **(1952)**

Plaatsvervangende (werknemers)leden

drs. A. (Annette) Groeneveld **(1959)**,
K. (Kees) Porskamp **(1975)**

Bestuurssecretariaat

drs. N.J.H. (Nicole) Merk-Loeff
(senior bestuurssecretaris)

Directeur

drs. B.A.A.M. (Toine) van der Stee

Compliance officer

P.A.M. (Paul) Loven

Privacy officer

mr. G. (Grace) Somaroo (waarnemer)⁸

Adviserend actuaaris

B. (Brigitte) van Buuren AAG (BSG)

Risicomanager

drs. A.L. (Sander) Leeters RBA FRM (BSG)

Verantwoordingsorgaan

Benoemd door de werknemers

M.C.G. (Marguerite) Moquette, R.G. (Roberto) Tunzi,
S.P.M. (Peter) Steinbach

Benoemd door de KLM

P.J. (Pieter) Wensveen RC, drs. G. (Gijsbert) Woelders

Benoemd door de pensioengerechtigden

A.N.C. (Adri) Volkerts (voorzitter)

Raad van toezicht (vanaf 2019)⁹

drs. J.F.M. (Anneke) van der Meer, drs. C. (Carola) Steenmeijer RA en drs. J.H.C.A. (Iwan) van der Wijst RA RE CIA

Uitvoeringsorganisatie

Blue Sky Group Holding B.V., Amstelveen
(BSG Asset Management B.V.,
BSG Fund Management B.V.,
BSG Pension Management B.V.)

Accountant

KPMG Accountants N.V.

Actuaris

Willis Towers Watson Netherlands B.V.

⁷ Bestuurslid vanaf 6 mei 2019 na positief besluit DNB.

⁸ In verband met de aanvaarding van een dienstbetrekking buiten Blue Sky Group vervulde mr. P. Paanen de functie van compliance officer van het pensioenfonds tot 1 maart 2019.

⁹ Tot 2019 werd het intern toezicht van het pensioenfonds uitgevoerd door een visitatiecommissie, bestaande uit drs. P.D. (Peter) Eenshuistra (voorzitter), Q.G. (Quirijn) Ligtenstein en mr. R.L.S. (Rob) Verjans.

FUNCTIES EN NEVENFUNCTIES BESTUUR EN RAAD VAN TOEZICHT

Bestuur

P.A.M. (Paul) Loven

Functie in het bestuur:	Onafhankelijk voorzitter (vanaf 2018)
Functie:	Directeur/eigenaar Paul Loven Coaching en Bestuursadvies B.V.
Relevante nevenfuncties:	Onafhankelijk voorzitter Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM, onafhankelijk voorzitter Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM, commissaris (vicevoorzitter RvC en voorzitter AC) Stichting Espria

P.J.G. (Paulette) van den Berk

Functie in het bestuur:	Lid (vanaf 2001)
Voordragende organisatie:	VNC
Functie:	Senior purser
Relevante nevenfuncties:	Vicevoorzitter ondernemingsraad KLM N.V.

S. (Stefan) Geerlings

Functie in het bestuur:	Lid (vanaf 2010)
Voordragende organisatie:	FNV
Functie:	Purser
Relevante nevenfuncties:	n.v.t.

drs. A. (Annette) Groeneveld

Functie in het bestuur:	Plaatsvervangend lid (vanaf 2010)
Voordragende organisatie:	VNC
Functie:	Senior purser
Relevante nevenfuncties:	Algemeen voorzitter VNC, voorzitter Coöperatieve Vereniging Meerewijck

E.J.J.A. (Eugène) van Halder

Functie in het bestuur:	Lid (vanaf 1994)
Voordragende organisatie:	Vereniging Oud-Cabinepersoneel voor KLM (VOC-KLM)
Functie:	Pensioengerechtigd
Laatste functie bij KLM:	Senior purser
Relevante nevenfuncties:	Penningmeester Vereniging Oud-Cabinepersoneel voor KLM (VOC-KLM) tot het tweede kwartaal van 2019, voorzitter Vereniging van Eigenaren Westerhaghe Rijnsburg

mr. P.J.M. (Paul) Jansen

Functie in het bestuur:	Lid (vanaf 2011)
Voordragende organisatie:	KLM
Functie:	Manager Pensions & Insurable Benefits
Relevante nevenfuncties:	Bestuurslid Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM, bestuurslid Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM

> > > > >

drs. A.R. (Arend) de Jong RC

Functie in het bestuur: Vicevoorzitter (bestuurslid vanaf 2009)
Voordragende organisatie: KLM
Functie: Senior Vice President Corporate Finance & Treasury
Relevante nevenfuncties: Vicevoorzitter Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM, lid financiële adviescommissie Stichting Sport Service Noord-Holland, lid Financiële Adviescommissie VVE Op Zuid

R.C. (Rob) Koster

Functie in het bestuur: Vicevoorzitter (bestuurslid vanaf 2010)
Voordragende organisatie: VNC
Functie: Senior purser
Relevante nevenfuncties: n.v.t.

D.B.M. (Daan) Nijssen

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2013)
Voordragende organisatie: KLM
Functie: Vice President HR Inflight Services
Relevante nevenfuncties: n.v.t.

mr. C.E.M. (Charlotte) Orlebeke

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 10 augustus 2017)
Voordragende organisatie: KLM
Functie: Director HR KLM Cityhopper B.V. & KLC UK Ltd.
Relevante nevenfuncties: n.v.t.

K. (Kees) Porskamp

Functie in het bestuur: Plaatsvervangend lid (vanaf 2010)
Voordragende organisatie: VNC
Functie: Purser
Relevante nevenfuncties: Lid gemeenteraad Oost Gelre en fractievoorzitter VVD, voorzitter stichting beheer fractiegelden VVD Oost Gelre, lid Achterhoek Raad, bestuurslid stichting Care For Blue als afgevaardigde namens de ondernemingsraad KLM N.V., lid ledenraad VNC, Public Affairs VNC.

T. (Terence) Tilgenkamp

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2013)
Voordragende organisatie: VNC
Functie: Purser
Relevante nevenfuncties: Voorzitter VNC-fractie in ondernemingsraad KLM N.V., lid financieel-economische commissie ondernemingsraad KLM N.V.

J. (Jaap-Willem) Verweij

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 6 mei 2019)
Voordragende organisatie: KLM
Functie: Manager Group Aircraft Finance
Relevante nevenfuncties: CFO Amsterdam Schiphol Pijpleiding, joint venture Shell en KLM

Raad van toezicht

drs. J.F.M. (Anneke) van der Meer

Functie in de raad van toezicht: Lid (vanaf 2019)

Functie: Consultant, bestuurder en toezichthouder

Relevante nevenfuncties: Lid raad van toezicht ABP, voorzitter a.i. raad van toezicht Pensioenfonds Provisum, voorzitter raad van toezicht Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM, lid Beleggingscommissie Pensioenfonds Chemours, lid Auditcommissie Bedrijfstakpensioenfonds voor de Banden- en Wielenbranche

drs. C. (Carola) Steenmeijer RA

Functie in de raad van toezicht: Voorzitter (vanaf 2019)

Functie: Consultant

Relevante nevenfuncties: n.v.t.

drs. J.H.C.A. (Iwan) van der Wijst RA RE CIA

Functie in de raad van toezicht: Lid (vanaf 2019)

Functie: Consultant

Relevante nevenfuncties: Interim Hoofd Internal audit SPF Beheer

DEELNEMERSBESTAND

Personen met aanspraak op nog niet ingegaan pensioen

	Deelnemers	Gewezen deelnemers
Aantal per einde vorig verslagjaar	9.779	2.552
Bij wegens		
• (her)indiensttreding	350	
• uitdiensttreding		144
• toekenning pensioen		
• afloop arbeidsongeschiktheidspensioen		
• revalidatie		
• overige oorzaken		2
Af wegens		
• invaliditeit	8	
• overlijden	5	1
• toekenning ouderdomspensioen	134	56
• uitdiensttreding	144	
• emigratie/afkoop/overdracht		64
• afloop arbeidsongeschiktheidspensioen		
• afloop wezenpensioen		
• revalidatie		
• herindiensttreding		
• overige oorzaken		0
Aantal per einde verslagjaar	9.838	2.577

Pensioengerechtigden

	Ouderdoms pensioen	Nabestaan- den- pensioen	Wezen- pensioen	Arbeids- ongeschikt- heids- pensioen	Totaal pensioen- gerechtig- den
Aantal per einde vorig verslagjaar	1.172	67	45	216	1.500
Bij wegens					
• (her)indiensttreding					
• uitdiensttreding					
• toekenning pensioen	201	11	10	8	230
• afloop arbeidsongeschiktheids- pensioen					
• revalidatie					
• overige oorzaken			1		1
Af wegens					
• invaliditeit					
• overlijden	8	1		3	12
• toekenning ouderdomspensioen				11	11
• uitdiensttreding					
• emigratie/afkoop/overdracht					
• afloop arbeidsongeschiktheids- pensioen					
• afloop wezenpensioen			7		7
• revalidatie					
• herindiensttreding					
• overige oorzaken					
Aantal per einde verslagjaar	1.365	77	49	210	1.701

ONTWIKKELINGEN 2009-2018

	2018	2017	2016	2015	2014
Aantal deelnemers	9.838	9.779	9.132	9.247	9.183
• Mannen	1.660	1.677	1.590	1.614	1.590
• Vrouwen	8.178	8.102	7.542	7.633	7.593
Aantal gewezen deelnemers	2.577	2.552	2.702	2.416	2.406
• Mannen	263	256	276	240	228
• Vrouwen	2.314	2.296	2.426	2.176	2.178
Aantal pensioengerechtigden	1.701	1.500	1.347	1.209	1.100
Ouderdomspensioen	1.365	1.172	1.036	898	789
• Mannen	177	145	121	96	91
• Vrouwen	1.188	1.027	915	802	698
Partnerpensioen	77	67	60	55	49
Wezenpensioen	49	45	46	48	49
Arbeidsongeschiktheidspensioen	210	216	205	208	213
• Mannen	18	18	18	17	18
• Vrouwen	192	198	187	191	195
(bedragen in EUR miljoenen)					
Premies					
Feitelijke premie	100	162	62	62	73
Kostendeekkende premie	139	155	87	81	75
Gedempt kostendeekkende premie	77	81	49	60	72
Pensioenuitkeringen					
Periodieke pensioenuitkeringen	26	22	18	16	14
Afkopen pensioenen	2	2	11	13	1
Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (bedragen in euro's)	372	419	303	270	267

	2018	2017	2016	2015	2014
Voorziening pensioen-verplichtingen	2.932	2.731	2.689	2.399	2.207
Beleggingen					
Vastgoed	327	302	279	269	258
Aandelen	1.402	1.426	1.341	1.053	1.081
Vastrentende waarden	1.520	1.352	1.250	1.230	1.075
Overig	-67	123	0	21	93
Totaal	3.182	3.203	2.870	2.573	2.507
Rendement					
Vastgoed	3,6%	8,7%	6,0%	9,5%	15,9%
Aandelen	-8,4%	16,2%	8,7%	2,9%	10,7%
Vastrentende waarden	-1,7%	2,5%	7,6%	-0,9%	10,7%
Totaalrendement	-3,3%	8,6%	10,2%	0,7%	17,3%
Dekkingsgraad					
Nominale dekkingsgraad	107,5%	117,0%	106,1%	106,7%	114,1%
Beleidsdekkingsgraad	115,0%	114,0%	100,0%	108,5%	
Vereiste dekkingsgraad volgens FTK	126,0%	127,4%	127,3%	127,8%	121,3%
Reële dekkingsgraad	77,7%	79,6%	71,6%	75,6%	80,1%
Wettelijke reële dekkingsgraad	93,3%	91,9%	81,3%	87,3%	

	2013	2012	2011	2010	2009
Aantal deelnemers	9.213	9.132	9.265	8.643	8.716
• Mannen	1.604	1.591	1.620	1.506	1.516
• Vrouwen	7.609	7.541	7.645	7.137	7.200
Aantal gewezen deelnemers	2.675	2.687	2.658	2.629	2.621
• Mannen	248	248	229	220	217
• Vrouwen	2.427	2.439	2.429	2.409	2.404
Aantal pensioengerechtigden	1.021	920	821	741	679
Ouderdomspensioen	721	639	567	491	436
• Mannen	80	63	54	50	42
• Vrouwen	641	576	513	441	394
Partnerpensioen	44	38	34	31	28
Wezenpensioen	43	36	36	33	26
Arbeidsongeschiktheidspensioen	213	207	184	186	189
• Mannen	18	16	15	14	17
• Vrouwen	195	191	169	172	172
(bedragen in EUR miljoenen)					
Premies					
Feitelijke premie	90	79	63	55	64
Kostendekkende premie	85	89	68	61	67
Gedempt kostendekkende premie	77	75	63	59	58
Pensioenuitkeringen					
Periodieke pensioenuitkeringen	13	12	10	9	8
Afkopen pensioenen	0	0	0	0	0
Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (bedragen in euro's)	311	285	299	259	353
Voorziening pensioenverplichtingen	1.708	1.722	1.547	1.241	1.010

	2013	2012	2011	2010	2009
Beleggingen					
Vastgoed	149	148	132	131	94
Aandelen	941	836	735	742	610
Vastrentende waarden	872	787	712	606	608
Overig	116	217	86	17	-1
Totaal	2.078	1.988	1.665	1.496	1.311
Rendement					
Vastgoed	6,9%	14,8%	0,1%	16,4%	3,8%
Aandelen	18,1%	16,3%	-9,2%	11,9%	31,7%
Vastrentende waarden	-7,9%	14,2%	12,1%	8,8%	9,6%
Totaalrendement	1,5%	15,8%	7,7%	10,8%	17,9%
Dekkingsgraad					
Nominale dekkingsgraad	122,8%	116,0%	107,7%	120,6%	129,8%
Beleidsdekkingsgraad					
Vereiste dekkingsgraad volgens					
FTK	121,3%	118,7%	119,6%	121,0%	120,7%
Reële dekkingsgraad	76,5%	67,0%	64,3%	69,9%	71,5%
Wettelijke reële dekkingsgraad					

Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel
Postbus 123 | 1180 AC Amstelveen
Prof. E.M. Meijerslaan 1 | 1183 AV Amstelveen
E pensioenservice@klmcabinefonds.nl
T 020 426 62 30

2018

De uitvoering van de KLM-pensioenregelingen is ondergebracht bij Blue Sky Group

Colofon | Uitgegeven door Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel
Coördinatie & tekst Blue Sky Group B.V., Amstelveen
Ontwerp Frissewind in communicatie en design, Amsterdam
Realisatie Domani B.V., Den Haag